ئومۇمىي 79-سان

2026 ماي-ئىيۇن

ئۇيغۇرلار

The Uyghurs

ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى

The Magazine of the Uyghur Culture and Survival

9 000800 461091 >

2026 ماي-ئيۇن

ئومۇمىي 79 -سان

ئۇيغۇرلار

ئايلىق ئۇنىۋېرسال ژۇرنال

ئۇيغۇرلارنىڭ ۋەتىنى قەدىمدە دۇنيا مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوچراشقان مەدەنىيەتلەر مەركىزىدۇر. ھالبۇكى، بۇ يەردىكى ئاساسىي ئېقىم مەدەنىيىتى يەنىلا ئەزەلدىن شۇ جايدا ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيىتىدۇر.

باش مۇھەررىر: ئۇيغۇر كۆكئارت

مۇھەررلەر: ھېكمەتيار ئىبراھىم
ئازادئاي غەيرەت

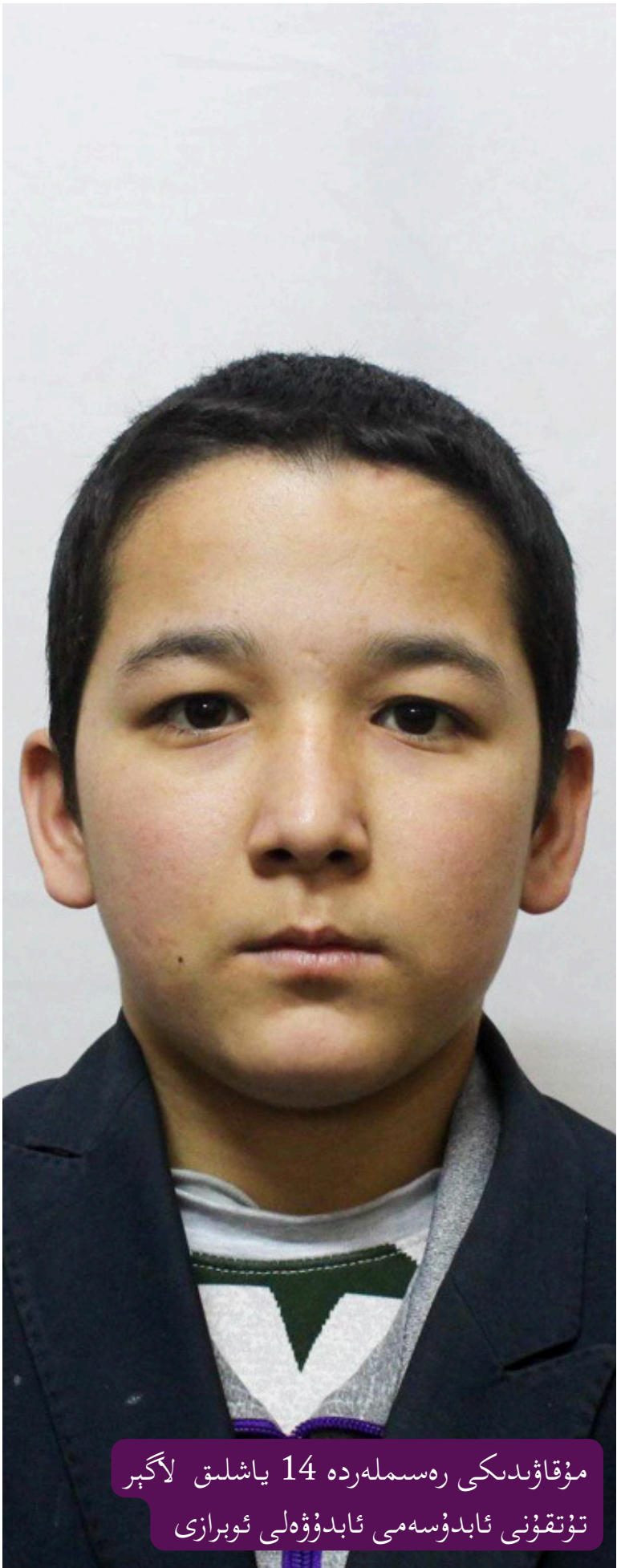
چىقارغۇچى ئورۇن :

ئۇيغۇر پروجېكت فوندى (UPF)

www.uyghursfoundation.org

ژۇرنالنىڭ نەشر ھوقۇقى:
ئۇيغۇر پروجېكت فوندىغا تەۋە.

مەنبەسى ھەققىدە ئىزاھات بېرىلگەن قىسمەن ئەسەرلەردىن باشقا بارلىق ئەسەرلەرنىڭ نەشر ھوقۇقى بۇ ژۇرنالغا مەنسۇب.

مۇقاۋىدىكى رەسىملەردە 14 ياشلىق لاگبر تۇتقۇنى ئابدۇسەمى ئابدۇۋەلى ئوبرازى

79 ـ ساندىكى ئەسەرلەر

ئەسەر ئىسمى	ئاپتورى	بەت
سىز خىتاي ھەققىدە ئېيتالمايدىغان يەتتە ئىش	توم كاتىن	1
خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىستېمىلىق زىيانكەشلىكى ھەققىدە قىسقىچە ئانالىز		10
مىللىي ئارمىيە پارتىزانلىق ماھىرى ھوشۇر ماموتوف	ھاجى ئەكبەر مۇھەممەدنىياز	20
ھورمۇز بوغۇزى ۋە ئىبنى خەلدۇننىڭ جۇغراپىيە ـ كۆچ نەزەرىيەسى	مۇرات سوفۇئوغلى	33
خىتايدىكى قەرز كىرزىسى	جېيسىن ما	41
ئەلۋىدا، ئەخمەت ئىگەمبەردى	ئازادئاي غەيرەت	46
ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئىشخانىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ئائىت ئەندىشىلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى	ۋۇسلا ئابباسسوۋا	51
كەلگۈسىگىزنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى 24 مىكرو ئادەت		57
خىتاي جاسۇسلۇق ئورگىنى ياشلارنى ئاگاھلاندۇردى	CNN	65
يېگىدىن باشلاش تۈيغۇسى، ھاياجان ۋە ئاقىۋەت	دوكتور گايانى گۇناسكىرا	69
خىتاي ياشلىرى نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر بىزار بولۇپ كەتتى؟	يى فۇشىيەن	75
كىملىك جىنايەتكە ئايلانغاندا: ئۇيغۇرلار	كىتتي مەكماستېر	78
خىتاينىڭ كۆچ-قۇدرىتىدىكى يوشۇرۇن خەۋپلەر	ئېلي راتنەر، نىك دەنبى	89
ئۇزۇلمەس رىشتە ئۇيغۇر مۇنبىرى	در.مەمەت ئېمىن	92
دۇنيا خەۋەرلىرىدە ئۇيغۇرلار	ئۆتكۈر ئالماس	98

سىياسەت

سىز خىتاي ھەققىدە ئېيتالمايدىغان يەتتە ئىش

Seven Things You Can't Say About China

توم كاتىن

ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرى سېناتورى

Tom Cotton

سز ختاي هەققده ئېيتالمايدىغان يەتته ئىش

توم كاتىن

(بېشى ئالدىنقى ساندا)

خوڭكوك زۇلۇمى

ختاي كوممۇنىستلىرى تىبەتكە ۋە شەرقىي تۈركىستانغا بولغان كونترولللۇقىنى چىڭىتىپلا قالماي، يەنە يېڭى زېمىنلارغىمۇ قولىنى سوزماقتا.

ختاينىڭ جەنۇبىي دېڭىز قىرغىقىغا جايلاشقان، يەتته مىليون نوپۇسلۇق هاياتىي كۈچكە تولغان خەلقئارالىق شەهەر خوڭكوك ئۇزۇندىن بۇيان ختاي چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئەركىنلىكنىڭ ئەڭ ئاخىرقى قەلئەسى بولۇپ كەلگەن ئىدى. خوڭكوك 19-ئەسىردە ئەنگلىيەنىڭ مۇستەملىكىسىگە ئايلانغان بولۇپ، ئەنگلىيەنىڭ قانۇنچىلىق ۋە ئەركىن ئىگىلىك تۈزۈمى قاتارلىق تۈزۈلمىلىرىدىن زور مەنپەئەتكە ئېرىشكەن ئىدى. ئاقىۋەتته خوڭكوك ئاۋۋال قۇدرەتلىك سانائەت بازىسىغا، ئاندىن دۇنياۋى سودا ۋە پۇل-مۇئامىله مەركىزىگە ئايلاندى. گەرچە خوڭكوك هېچقاچان تولۇق دېموكراتىك تۈزۈمده بولۇپ باقمىغان بولسىمۇ، ئاپتونومىيەدىن ۋە كەڭ دائىرىلىك ئىقتىسادىي، سىياسىي ۋە كىشىلىك ئەركىنلىكلەردىن بەهرىمەن بولۇپ كەلگەن ئىدى.

بۇيۈك بېرىتانىيەنىڭ خوڭكوك زېمىنىنىڭ كۆپ قىسمىنى 99 يىللىق ئىجارىگە ئېلىش مۇددىتى 1997-يىلى توشۇشقا يېقىنلاشقاندا، خوڭكوكدىكى يۇقىرىقى ئالاهىدىلىكلەرنىڭ هەممىسى ئۆزگىرىشكە باشلىدى. ئەنگلىيە باش ۋەزىرى مارگارېت ساچېرنىڭ دېڭ شياۋپىڭ بىلەن بولغان سۆهبىتته قولىدا ئانچە كۆپ كوزىرى يوق بولۇپ، ئۇرۇش تەهدىتى ئاستىدا پۈتكۈل خوڭكوكنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ختاي كوممۇنىستلىرىنىڭ خوڭكوكنى «بىر دۆلەتته ئىككى خىل تۈزۈم» پىرىنسىپى ئاستىدا ئىداره قىلىش، هەمده ختاي ئىگىلىك هوقۇقىنى قايتۇرۇۋالغاندىن كېيىن خوڭكوكنىڭ ئەركىنلىكىنى ساقلاپ قېلىش ۋەدىسىنى ئالالىدى. دېڭ يەنه ختاينىڭ خوڭكوكنىڭ ئاپتونومىيەسىنى كەم دېگەنده ئەللىك يىل ساقلاپ قالىدىغانلىقىغا ۋەده بەردى. ئۇ هەتتا بۇ كېلىشىمنى تەبرىكلەپ، «ختاي هەمىشه ۋەدىسىگه ئەمەل قىلىدۇ» ماۋزۇلۇق بىر نۇتۇق سۆزلىدى.

ئەكسىچە، خىتاي كوممۇنىستلىرى دائىملا ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىدۇ. دەسلەپتە خوڭكوڭنىڭ دېموكراتىك روھى كوممۇنىستلارنىڭ بۇ شەھەرنى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇنۇشلىرىنى توسۇپ قالغان ئىدى. 2003-يىلى، خىتاينىڭ خوڭكوڭ ھۆكۈمىتىدىكى قورچاقلىرى خوڭكوڭلۇقلارنىڭ ئەنئەنىۋى ھوقۇقلىرىغا تەھدىت سالىدىغان، مەزمۇنى مۇجمەل بولغان «دۆلەت بىخەتەرلىك قانۇنى» نى ئوتتۇرىغا قويىدى. بۇ قانۇن ماقۇللىنىپ كېتىدىغاندەك قىلاتتى. ئەمما شۇ چاغدا خىتايدا ھەرگىز يۈز بېرىشى مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىش يۈز بەردى. يۈز مىڭلىغان خوڭكوڭلۇقلار كوچىلارغا چىقىپ نامايىش قىلدى. بۇ نامايىشلار خەلقنىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىگەن خوڭكوڭ ھۆكۈمىتىنى ساراسىمىگە سېلىپ قويىدى. نەتىجىدە ھۆكۈمەت بۇ قانۇننى بىر چەتكە قايرىپ قويۇشقا مەجبۇر بولدى. بۇ خىل ۋەزىيەت 2012-يىلى يەنە بىر قېتىم تەكرارلاندى. ئۇ چاغدا خوڭكوڭ ھۆكۈمىتى خوڭكوڭلۇق بالىلارنىڭ مېڭىسىنى كوممۇنىستىك تەشۋىقاتلار بىلەن يۇيۇش مەقسىتىدە بىر تۈرلۈك «ئەخلاق ۋە مىللىي مائارىپ» پىلانىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدى. يەنە مىڭلىغان خوڭكوڭلۇقلار كوچىلارغا چىقتى. ھۆكۈمەت يەنە چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى.

ئەمما ھۆكۈمەتنىڭ بۇ خىل ئىككىلىنىش ۋە مۇجمەل پوزىتسىيە تۇتۇش ئادىتى شى جىنپىڭ ھوقۇق بېشىغا چىققاندا ئاخىرلاشتى. 2014-يىلى، كومپارتىيە يېڭى بىر سايلام قانۇنىنى ئېلان قىلدى. بۇ قانۇن بېيجىڭغا شەھەرنىڭ ئالىي رەھبەرلىكىگە كىمنىڭ نامزات بولالايدىغانلىقى ئۈستىدىن ئەمەلىي كونترول قىلىش ھوقۇقىنى بەرگەن ئىدى. خوڭكوڭلۇقلار يەنە تۈركۈملەپ كوچىلارغا ئېقىپ چىقتى. بۇ قېتىم ئۇلار تولۇق دېموكراتىيە تەلەپ قىلدى ھەمدە شەھەرنىڭ بىر قىسىم جايلىرىنى ئايلارچە پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويىدى. دېموكراتىيە تەرەپدارى بولغان نامايىشچىلار قارىمۇچ سۇيىق ۋە ياش ئاققۇزۇش گازىغا قارشى كۈنلۈكلەرنى قالقان قىلىپ ئىشلەتتى، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بۇ جەسۇرلۇقى ئۇلارغا «كۈنلۈك ھەربكىتى» دېگەن ياڭراق بىر نامنى ئېلىپ كەلدى. ئەمما كوممۇنىستىك پارتىيە بۇ قېتىم چېكىنمىدى. كومپارتىيە ئاخىرقى ھېسابتا خوڭكوڭنىڭ ئالىي رەھبەرلىك ئورنى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدىغان «سايلام»نى ئۆز كونترولىغا ئالدى.

2019-يىلى خوڭكوڭلۇقلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان «خوڭكوڭدىن جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇن لايىھەسى»نى بىكار قىلدۇرۇش ئارقىلىق، كوممۇنىستلار ئۈستىدىن ئەڭ ئاخىرقى، ئەمما ۋاقتىلىق بىر غەلىبىنى قولغا كەلتۈردى. ئەگەر بۇ قانۇن ماقۇللانغان بولسا، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسى تەرىپىدىن تەكشۈرۈلۈۋاتقان ھەر قانداق شەخسنى چوڭ قۇرۇقلۇقتا سوتلاش ئۈچۈن، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىگە مايىل سوت مەھكىمىلىرىنىڭ ئۇلارنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشىگە يول قويۇلغان بولاتتى. بۇ قېتىم مىليونلىغان نامايىشچىلار ئايلارچە كوچىلارغا چىقىپ، خوڭكوڭ تارىخىدىكى ئەڭ زور كۆلەملىك نامايىشلار ئۆتكۈزدى. شۇنىڭ بىلەن ئۈچىنچى قېتىم كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ خوڭكوڭ

ھۆكۈمىتىدىكى قورچاقلىرى بېسىمغا بەرداشلىق بېرەلمەي بويۇن ئەگدى. پاجىئەلىك يېرى شۇكى، بۇ غەلىبە ئۇزۇنغا بارمىدى.

شىنىك بۇنىڭغا قاراپ تۇرغۇدەك تاقىتى قالمىدى ۋە ئىشنى بىۋاستە ئۆز قولىغا ئالدى. بېيجىڭ 2020-يىلى كورونا ۋىرۇسى يۇقۇمىنى پەردە قىلىپ تۇرۇپ، خوڭكوڭ ھۆكۈمىتىنى پۈتۈنلەي بىر چەتكە قايرىپ قويدى ۋە بۇ شەھەرگە كەڭ دائىرىلىك «دۆلەت خەۋپسىزلىكى قانۇنى»نى زورلاپ تاڭدى. قەستەن مۇجمەللەشتۈرۈلگەن سۆز-ئىبارىلەر قوللىنىلغان بۇ قانۇندا پىكىر بايان قىلىش، يىغىلىش ۋە ئۇيۇشۇش قاتارلىق نورمال ھەرىكەتلەرنى جىنايەت دەپ بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇ «جىنايەتلەر» ئۈچۈن مۇددەتسىز قاماق جازاسىغىچە قەدەر رەھىمسىز جازالار بېرىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە خوڭكوڭلۇقلارنىڭ خىتاي سوت مەھكىمىلىرىدە سوتلىنىشىغمۇ يول قويۇلاتتى. بۇ قانۇن ئارقىلىق يەنە خوڭكوڭدا پەقەت كومپارتىيەگىلا بويسۇنىدىغان كۈچلۈك خەۋپسىزلىك قىسىملىرى قۇرۇپ چىقىلدى.

كومپارتىيە 2020-يىلىدىن باشلاپ بۇ خەۋپسىزلىك قانۇنى ئارقىلىق قارشى پىكىرلەرنى جىمقتۇردى ۋە دېموكراتىيەپەرۋەر ئۆكتىچىلەرنى يوقاتتى. «كۈنلۈك ھەرىكىتى» نىڭ پائالىيەتچىلىرى سۈرگۈنگە قاچتى، ئامموۋى ھاياتتىن چېكىندى ياكى تۈرمىگە تاشلاندى. مۇستەقىل گېزىت ۋە توربەتلەر تاقىۋېتىلدى ۋە ئۇلارنىڭ مال-مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىندى. نۆۋەتتە خوڭكوڭلۇق ئوقۇغۇچىلار كوممۇنىستىك ئىدىيە سىڭدۈرۈلۈش ئازابىنى تارتماقتا. قوشنىلار بىر-بىرىنى ھۆكۈمەتكە چاقىدىغان ھالەت شەكىللەنمەكتە. كوممۇنىستىك پارتىيە خوڭكوڭنىڭ پۇقرالار مەدەنىيىتىنى ۋە ئاپپاراتلىرىنى سىستېمىلىق ھالدا ۋەيران قىلماقتا. 2024-يىلىغا كەلگەندە، خوڭكوڭنىڭ قورچاق قانۇن چىقىرىش ئورگىنى ئاخىرى بۇ شەھەرنىڭ ئۆزىگە خاس دۆلەت خەۋپسىزلىك قانۇنىنى ماقۇللىدى. ئەگەر بۇ ئىش ئىلگىرى يۈز بەرگەن بولسا، مەدەنىي دۇنيا تەرىپىدىن خوڭكوڭنىڭ ئاپتونومىيەسىگە ۋە ئەركىنلىكىگە قىلىنغان ئەجەللىك تەھدىت سۈپىتىدە كۈچلۈك نارازىلىق قوزغىغان بولاتتى. ئەمما، بۇ كۈنلەرگە كەلگەندە دۇنيا بۇنىڭغا پەقەتلا مۇرىسىنى قىسىپ قويدى. چۈنكى ئاللىقاچان ئۆلگەن نەرسىنى قايتا ئۆلتۈرگىلى بولمايتتى.

خوڭكوڭ 150 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت ئەركىنلىك نېمىتىدىن بەھرىمەن بولۇپ كەلگەن ئىدى. خىتاي كوممۇنىستلىرى ئۇلارغا يەنە كەم دېگەندە 50 يىللىق ئەركىنلىك ۋەدىسىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن بۇ ۋاقىتنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمىگەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ۋەدىسىدىن يېنىۋالدى. ھازىر خوڭكوڭنىڭ يەتتە مىليون خەلقى ئۇيغۇرلار، تىبەتلەر ۋە شۇنداقلا رەزىل خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ بويۇنتۇرۇقى ئاستىدا ياشاشقا مەھكۇم بولغان بىر مىلياردتىن ئارتۇق خىتاي خەلقى بىلەن ئوخشاش قىسمەتنى باشتىن كەچۈرمەكتە.

گەرچە خوڭكوڭلۇقلار 21-ئەسىردىكى خىتاي ئىستىلاسىنىڭ تۇنجى قۇربانلىرى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئەڭ ئاخىرقىسى بولماسلىقى مۇمكىن. دۆلەت خەۋپسىزلىكى قانۇنى ماددىلىرىغا ئاساسلانغاندا، پارتىيە يەرلىك ياكى دۆلەتلىك قانۇن تۈزگەن بولماستىن، بەلكى يەرشارى خاراكتېرلىك بىر قانۇننى تۈزۈپ چىقتى. بىر قەلەم تەۋرىتىش بىلەنلا، كومپارتىيە ئۆزىنىڭ يېڭىدىن تۇرمىگە ئايلانغان شەھەردىن ھالقىپ، قورشاۋ تاملىرىنى چەتئەللەرگىچە كېڭەيتىشكە ئۇرۇندى.

ئاردىدىن بىر ئاي ئۆتەر-ئۆتمەي، خىتاي دائىرىلىرى مەزكۇر يېڭى قانۇنغا خىلاپلىق قىلدى دېگەن جىنايەت بىلەن، بىر ئامېرىكا پۇقراسىغا قارىتا تۇنجى قېتىملىق تۇتۇش بۇيرۇقىنى چىقاردى.

زوراۋان يەرشارىۋى قانۇنلارنى تۈزگەن پارتىيەنىڭ چوقۇم يەرشارىۋى غەرىزى بولىدۇ. يەرشارىۋى غەرەزنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك يولى بولسا دۇنياۋى سەۋىيەدىكى ئارمىيە قۇرۇپ چىقىشتۇر. تۆۋەندە بىز كۆرۈپ ئۆتىدىغىنىمىزدەك، خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ نۆۋەتتە قىلىۋاتقىنى دەل شۇنىڭ ئۆزىدۇر.

خىتاي ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلماقتا

پرىزدېنت رىچارد نىكسون 1972-يىلىدىكى مەشھۇر خىتاي زىيارىتى مەزگىلىدە، ئۆزىنىڭ كۈندىلىك خاتىرىسىگە كوممۇنىستىك خىتاينىڭ «دۇنيا تارىخىدا مەۋجۇت بولغان ئەڭ قورقۇنچلۇق دۈشمەن»گە ئايلىنىپ قېلىشى مۇمكىنلىكىنى مەخپىي ھالدا يېزىپ قالدۇرغان ئىدى. نىكسوننىڭ بۇ شۇم خەۋىرى كۈنىمىزدە رېئاللىققا ئايلاندى.

خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسى دۆلەت ئىچىدە باستۇرۇشنى قانچە كۈچەيتكەنسېرى، سىرتقا قاراتقان تاجاۋۇزچىلىق يۈزلىنىشىنىمۇ شۇنچە ئاشۇرماقتا. خىتاي تارىختىكى تىنچلىق مەزگىلىدە كۆرۈلگەن ئەڭ زور كۆلەملىك ھەربىي قوراللىنىشنى كۈچەيتىپ، دۇنيادىكى كۆلىمى ئەڭ چوڭ، شۇنداقلا ئىلغارلىقتا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان قوراللىق كۈچنى قۇرۇپ چىقتى. خىتاي يۈز مىڭلىغان كۈادرات مىل كېلىدىغان دېڭىز تەۋەلىكىگە ئىگىدارچىلىق قىلىدىغانلىقىنى دەۋا قىلدى، سۇنئىي ئاراللارنى ياساپ چىقىپ ئۇلارنى ھەربىيلەشتۇردى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ چەت ئەللەردىكى ھەربىي مەۋجۇتلۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرماقتا. خىتاي كوممۇنىستلىرى ھازىر تەيۋەنگە قارشى ئوچۇق-ئاشكارا ئۇرۇش تەھدىتى سالماقتا.

2021-يىلى، شى جىنپىڭ پارتىيە قۇرۇلغانلىقىنىڭ 100 يىللىقىنى خاتىرىلەش پائالىيىتىدە، ئۆزىنىڭ خەلقئارادىكى رەقىبلىرىنىڭ «1 مىليارد 400 مىليوندىن ئارتۇق خىتاي خەلقى تەرىپىدىن سوقۇپ چىقىلغان پولات سەددىچىن سېپىلىغا ئۇرۇلۇپ، بېشى يېرىلىپ قانغا بويىلىدىغانلىقى» نى جاكارلىدى.

شى يەنە ئۆزىنىڭ ھەربىي رەھبەرلىرىگە خەلقئارالىق رىقابەتتە «جاڭگال قانۇنى» نىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتتى.

كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ بۇ خىل تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرى ۋە سۆز-ئىبارىلىرى كىشىنى ھەيران قالدۇرمايدۇ، ئەلۋەتتە. كومپارتىيەنىڭ مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ ئۆلۈمى ۋە دەھشەتلىك ئازاب-ئوقۇبەت تارتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئۇزۇنغا سوزۇلغان تاجاۋۇزچىلىق تارىخى بار. ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ سابىق ئەمەلدارى، خىتاي ئىشلىرى مۇتەخەسسىسى مايىلس يۇ (Miles Yu) ئېيتقاندەك: «بېيجىڭ ھۆكۈمىتى قوشنا دۆلەتلەرگە قارشى دۇنياديكى باشقا ھەر قانداق چوڭ دۆلەتكە قارىغاندا ھەممىدىن كۆپ ھەربىي ھەرىكەت ئېلىپ باردى.»

مېنىڭچە خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئۆز قوشنىلىرىغا قانچىلىك كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغانلىقىنى بىلىدىغان ئامېرىكىلىقلار ناھايىتى ئاز. بۇ قانلىق تارىخ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە پارتىيەنىڭ يېقىنقى سۆز ۋە ھەرىكەتلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئوخشاش بىر پاكىتنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ — خىتاي ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلماقتا.

خىتاي كوممۇنىستلىرىنىڭ قانلىق تاجاۋۇزچىلىق تارىخى

يىگىرمە يىللىق ئىچكى ئۇرۇشتىن كېيىن قىلچە چارچاپ قالمىغان خىتاي كوممۇنىست پارتىيەسى دەرھال سىرتقا يۈزلىنىپ، ھۇجۇم قىلىشقا، تاجاۋۇز قىلىشقا ياكى ئىنقىلاب ئوتىنى تۇتاشتۇرۇشقا كىرىشتى. قايسى جەھەتتىن قارىساق ئوخشاش، كوممۇنىست خىتاي يىگىرمىنچى ئەسىردىكى ئەڭ تاجاۋۇزچى دۆلەتلەرنىڭ بىرى ئىدى.

خىتاي ئىچكى ئۇرۇشىدا غەلىبە قىلىپ بىر يىل ئۆتمەيلا، ماۋ زېدۇڭ ئۆزىنىڭ كوممۇنىست سەپداشلىرىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن چاۋشيەن ئۇرۇشىغا ئارىلاشتى. ئەسكەرلىرىمىز (يەنى ئامېرىكا ئەسكەرلىرى) جەنۇبىي كورىيە ھۆكۈمىتىنى قوللاۋاتقان بىر پەيتتە، خىتاي ئەسكەرلىرى كوممۇنىست چاۋشيەنگە كەلكۈندەك بېسىپ كىرىپ، ئارمىيەمىزگە ھۇجۇم قىلدى، ھەمدە ئۇرۇش مەزگىلىدە 36 مىڭدىن ئارتۇق ئامېرىكىلىقنىڭ ھاياتىدىن ئايرىلىشىغا سەۋەبچى بولدى. قىسىملىرىمىز كوممۇنىست خىتايلارغا تېگىشلىك زەربە بېرىپلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ ئېغىر تالاپەتكە ئۇچراتتى. مۆلچەرلىنىشچە 400 مىڭدەك خىتاي جەڭچىسىنى ئۆلتۈردى. ئۆلگەنلەرنىڭ ئارىسىدا سوۋېت ئىتتىپاقى قوشۇنلىرى بىلەن ئالاقىچى بولۇپ ۋەزىپە ئۆتىگەن ماۋنىڭ چوڭ ئوغلىمۇ بار ئىدى. چاۋشيەن ئۇرۇشى پەقەت دۋايت ئېيزېنخاۋېر (Dwight Eisenhower) پرىزىدېنت بولغاندىن كېيىن، ھەمدە توقۇنۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن يادرو قورالى ئىشلىتىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگەندىن كېيىنلا ئاندىن

ئاخىرلاشتى.

ئۇرۇش مەزگىلىدە، ئامېرىكا يەنە ئۆز دېڭىز ئارمىيەسىنىڭ 7-فىلوتىنى ماۋ بىلەن ئۇنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى — ماۋ تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلۇپ تەيۋەنگە قېچىپ كەتكەن خىتاينىڭ سابىق پرىزىدېنتى جيالڭ كەيشى ئارىسىغا ئورۇنلاشتۇردى. جيالڭ كەيشى بۇ «ئۆزىنى ئوڭشۇېلىش» پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ، خىتاي دېڭىز قىرغىقىدىن تەخمىنەن يۈز مىل يىراقلىقتىكى تەيۋەننى كوممۇنىزمغا قارشى مۇستەھكەم قەلئەگە ئايلاندۇرۇپ قۇرۇپ چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقىغا يېقىنراق بولغان بىر قانچە كىچىك ئارالنىڭ مۇداپىئەسىنمۇ كۈچەيتتى.

ئەمما بۇنىڭدىن قىلچىمۇ تەپ تارتمىغان ماۋ، چاۋشيەن ئۇرۇشى ئاخىرلىشىپ بىر يىل ئۆتەر-ئۆتمەيلا تەيۋەنگە ھۇجۇم قوزغىدى. كېيىنچە «بىرىنچى قېتىملىق تەيۋەن بوغۇزى كىرىزىسى» دەپ ئاتالغان بۇ ۋەقەدە، ماۋ جيالڭ كەيشىنىڭ چوڭ قۇرۇقلۇقىغا يېقىن بىر قانچە كىچىك ئارىلىنى زەمبىرەك بىلەن ئوققا تۇتۇپ ئىشغال قىلىۋالدى. ئامېرىكا دۆلەت مەجلىسى پرىزىدېنت ئېيزېنخاۋېرنىڭ تەيۋەننى قوغداش ئۈچۈن ھەر قانداق ۋاستىنى قوللىنىشىغا ھوقۇق بەرگەندىن كېيىنلا، بۇ كىرىزىس ئاخىرلاشتى.

ئۈچ يىلدىن كېيىن، ماۋ «ۋاشىنگتونداكى ئامېرىكالىقلارنىڭ پوزىتسىيەسىنى سىناپ باقماقچى» ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقى ئەتراپىدىكى كىچىك ئاراللارنىڭ بەزىلىرىنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن تەيۋەنگە قايتا ھۇجۇم قىلدى. كوممۇنىستلار قوشۇنى بىر ئارالنى يېرىم مىليونغا يېقىن زەمبىرەك ئوقى بىلەن بومبارداىمان قىلدى. بۇنىڭغا قارىتا، ئېيزېنخاۋېر ئاراللارنى قوغداش ئۈچۈن يادرو قوراللىرى سەپلەنگەن بىر دېڭىز ئارمىيە فىلوتىنى ئەۋەتتى. ئامېرىكانىڭ قۇدرەتلىك كۈچىنىڭ تەھدىتىگە يەنە بىر قېتىم دۇچ كەلگەن ماۋ، ئاساسلىق ئۇرۇش ھەرىكەتلىرىنى توختاتتى. بىراق، خىتاي يىگىرمە يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت تەيۋەننىڭ بەزى كىچىكرەك ئاراللىرىنى زەمبىرەك بىلەن ئوققا تۇتۇشنى داۋاملاشتۇردى — غەلىتە يېرى شۇكى، پەقەت تاق كۈنلەردىلا ئوققا تۇتاتتى — بۇ خىل قىلمىش ماۋ ئۆلگەندىن كېيىنمۇ داۋاملاشقان بولۇپ، بۇ ئوققا تۇتۇش تاكى 1979-يىلى جىمىي كارتېر كوممۇنىستىك ھاكىمىيەتنى دىپلوماتىك جەھەتتىن ئېتىراپ قىلغانغا قەدەر توختىمىدى.

خىتاي جەنۇب تەرەپتە بولسا ھىندىستانغىمۇ كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى. 1962-يىلى ئامېرىكا كۈبا باشقۇرۇلىدىغان بومبا كىرىزىسى بىلەن ئاۋارە بولۇپ قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ماۋ ھىمالايا تاغلىرىدا ھىندىستانغا تۈيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىدى. سەكسەن مىڭ خىتاي كوممۇنىستلىرى ھىندىستان زېمىنىغا بېسىپ كىرىپ، سەككىز مىڭدىن ئارتۇق ھىندىستانلىقنى ئۆلتۈردى ۋە ئون بەش مىڭ كۋادرات مىل ھىندىستان زېمىنىنى ئىشغال قىلدى. ماۋ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قوزغىغان بۇ ئۇرۇشنى، كۈبا باشقۇرۇلىدىغان بومبا كىرىزىسى ئاخىرلىشىپ ئۇزۇن ئۆتمەيلا، ئامېرىكا مۇداخىلە قىلىشقا ئۆلگۈرۈشتىن

بۇرۇن ئاخىرلاشتۇردى. ماۋ بەش يىلدىن كېيىن ھىندىستانغا يەنە ھۇجۇم قىلىپ، يۈزلەرچە ئادەمنى ئۆلتۈردى. بىراق ئۇ بۇ قېتىم تېخمۇ پۇختا تەييارلىق كۆرگەن رەقىبىگە دۇچ كەلدى، شۇنداقلا ھىندىستان كوممۇنىستلارنىڭ ھۇجۇمىغا غەلىبىلىك تاقابىل تۇردى.

خىتاي شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيادا تېخمۇ ئېغىر قالايمىقانچىلىقلارنى پەيدا قىلدى. ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن، ماۋ ھىندىچىنىدىكى فرانسىيە مۇستەملىكە ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشنى مەقسەت قىلغان، قانخور ئىنقىلابچى خۇ جىمىڭ باشچىلىقىدىكى كوممۇنىستلار قوزغىلىڭىنى قوللىدى. بۇ قوزغىلاڭ غەلىبە قىلىپ، مەزكۇر رايونىنى شىمالىي ۋىيېتنام، جەنۇبىي ۋىيېتنام، لائوس ۋە كامبودژا قاتارلىقلارغا پارچىلىۋەتتى. خىتاينىڭ بۇ خىل قول تىقىشلىرى شۇنىڭدىن كېيىنكى يىللاردا بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەر بىرىنى ۋەيران قىلدى.

پۈتكۈل شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيانى كوممۇنىستلارنىڭ كونتروللۇقىغا ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن خۇ جىمىڭ ئىنقىلابىدىن كېيىنلا يۈز بەرگەن كۆرەشلەردە، ماۋ ئالدى بىلەن كوممۇنىست شىمالىي ۋىيېتنامنى قورال-يارىغ بىلەن تەمىنلىدى. 1956-يىلىدىن 1963-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، خىتاي شىمالىي ۋىيېتنامنى تەخمىنەن 10 مىڭ زەمبىرەك، 270 مىڭ مىلتىق، 2 مىليون زەمبىرەك ئوقى، 200 مىليون تال ئوق، نەچچە ئونلىغان پاراخوت ۋە ئايروپىلان بىلەن تەمىنلىگەن. قوشۇنلىرىمىز جەنۇبىي ۋىيېتنامغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ماۋ يارىدەمنى تېخمۇ كۆپەيتتى. مۆلچەرلىنىشچە، خىتاي شىمالىي ۋىيېتنامنىڭ ھەربىي ئېھتىياجىنىڭ ئوتتۇز پىرسەنتىنى تەمىنلىگەن، ھەمدە شىمالىي ۋىيېتنامنى يۆلەش ئۈچۈن يۈز مىڭلىغان ئەسكەر ئەۋەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ماۋ يەنە لائوستىكى كوممۇنىست قوزغىلاڭچى كۈچ بولغان «پاتېت لاۋ» نى (Pathet Lao) قوللىدى، ھەمدە لائوسنىڭ شەرقىدىن ئۆتىدىغان، سېسىق نامى پۈر كەتكەن «خۇ جىمىڭ يولى» نى ياساشقا يارىدەم بەردى. خىتاي بىلەن شىمالىي ۋىيېتنام بۇ يول ئارقىلىق جەنۇبىي ۋىيېتنامدىكى كوممۇنىست ۋىيېتكوڭ (Vietcong) پارتىزانلىرىنى قوراللاندۇردى. ئاخىرقى ھېسابتا، خىتاي 58 مىڭ ئامېرىكالىقنىڭ، شۇنداقلا مىليونلىغان ۋىيېتنام ۋە لائوس پۇقرالىرىنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولدى. شۇنداقلا، ماۋ ھايات ۋاقتىدا، يەنى 1975-يىلى جەنۇبىي ۋىيېتنام بىلەن لائوسنىڭ ھەر ئىككىلىسىنىڭ ئۆزى بىلەن مەسلەكداش كوممۇنىستلارنىڭ قولىغا چۈشكەنلىكىنى كۆرۈشكە ئۈلگۈردى.

ماۋ يەنە ئۆزىنىڭ شاگىرتى، ئىرقىي قىرغىنچىلىق سارىڭى پول پوتنىڭ كامبودژادا ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغانلىقىنىمۇ كۆرۈشكە ئۈلگۈردى. ماۋ ئىلھاملاندۇرغان، پول پوتنىڭ رادىكال كوممۇنىستىك ھەرىكىتى بولغان قىزىل كخمېرلارنى مەبلەغ، قورال-يارىغ، كىيىم-كېچەك ۋە ئوزۇق-تۈلۈك بىلەن تەمىنلىدى، شۇنداقلا ئۇلارنى مەشىقلەندۇردى. پول پوت پۇلنى ئەمەلدىن قالدۇردى، بازارلارنى

تاقىدى، دېھقانچىلىق مەيدانلىرىنى كوللېكتىپلاشتۇردى، دىننى چەكلىدى ۋە كامبودژا شەھەرلىرىنى مەجبۇرىي بوشاتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ سىياسىي نامى پۇر كەتكەن «قىزىلغۇچىلىق مەيدانلىرى» دا مۆلچەرلەرگە قارىغاندا 1 مىليون 700 مىڭ ئادەمنى — يەنى كامبودژا ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ تەخمىنەن تۆتتىن بىر قىسمىنى قەتلى قىلغان.

بىراق، خۇددى ئوغرىلارنىڭ بىر-بىرىگە ساداقىتى بولمىغىنىدەك، كوممۇنىستلار ئارىسىدىمۇ ھېچقانداق ساداقەت يوق ئىدى. خىتاي بىلەن ۋىيېتنام ئوتتۇرىسىدا قەدىمدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان زىددىيەتلىك تارىخ بار بولۇپ، كوممۇنىزم بۇ رايونىنى قاپلىغان مەزگىلدە، بۇ زىددىيەتلەر قايتىدىن باش كۆتۈردى. ۋىيېتنام كوممۇنىستلارنىڭ ئىچكى نىزاسى جەريانىدا سوۋېت رۇسىيەسى تەرەپتە تۇرۇشقا مايىل بولۇش ئارقىلىق خىتاينىڭ چىشىغا تەگدى. 1974-يىلى، خىتاي جەنۇبىي ۋىيېتنامنىڭ ئىستراتېگىيەلىك قىممىتى يۇقىرى بولغان پاراسېل ئارالىلىرىدىكى بارلىق تايانچ نۇقتىلىرىنى تارتىۋالدى. ئەسلىدە شىمالىي ۋىيېتنام ئۇ يەرلەرنى ئۆزى ئىگىلىۋېلىشنى پىلانلىغان ئىدى. تېخىمۇ يامان بولغىنى، شىمالىي ۋىيېتنام جەنۇبىي ۋىيېتنامنى بېسىۋالغاندا، ماۋ پاراسېل ئارالىلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى رەت قىلدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، ۋىيېتنام سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قوللىشى بىلەن كامبودژاغا بېسىپ كىرىپ، خىتاي كوممۇنىستلىرى قوللاۋاتقان پول پوتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. خىتاي بۇنىڭغا جاۋابەن ۋىيېتنامغا تاجاۋۇز قىلدى، دېگەن شىئارىنى «ۋىيېتنامغا ساۋاق بېرىپ قويىمىز» دەپ كۆرسەتكەنىدى. ئەمەلىيەتتە بولسا، سانى ئاز بولسىمۇ جەڭگىۋار تاۋلانغان ۋىيېتنامىلىقلار خىتايغا ساۋاق بېرىپ قويدى، ۋىيېتنامىلىقلار ئىككى ئاي ئىچىدىلا ئاز دېگەندە 30 مىڭ خىتاي ئەسكىرىنى ئۆلتۈردى. بۇ ئامېرىكانىڭ ۋىيېتنامدىكى ئەڭ قانلىق ئىككى يىلدا تارتقان ئۆلۈم-يېتىمىدىنمۇ كۆپ ئىدى.

ماۋ شەرقىي جەنۇبتا ۋەھىمە قوزغاۋاتقان بىر پەيتتە، شىمالدىكى سوۋېت رۇسىيەسى بىلەنمۇ ماجىرا پىشىپ يېتىلىۋاتاتتى. 1964-يىلىدىن 1969-يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا، خىتاي بىلەن رۇسىيە چېگرالىرىدا تۆت مىڭ قېتىم توقۇنۇش يۈز بەردى. 1969-يىلىنىڭ باشلىرىدا خىتاي قىسىملىرى ئىككى دۆلەتنىڭ سىبىرىيە چېگرالىرىدىكى چەت بىر دەريا ئارىلىدا رۇسىيە قىسىملىرىغا پىستىرما قۇرۇپ ھۇجۇم قىلدى. بۇ كەسكىن ئېتىشىش ئىككى تەرەپتىن نەچچە يۈزلىگەن ئادەمنىڭ تالاپەتكە ئۇچرىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. 1969-يىلى 10-ئايغا كەلگەندە، مۇناسىۋەت شۇ دەرىجىدە ناچارلىشىپ كەتتىكى، ماۋ رۇسلارنىڭ يادرو ھۇجۇمى قوزغىشىدىن قورقۇپ بېيجىڭدىن ئايرىلدى.

(داۋامى كېيىنكى سانىدا)

ئىنگىلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

خىتاي تەتقىقاتى

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىستېمىلىق زىيانكەشلىكى ھەققىدە قىسقىچە ئانالىز

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستان ۋە تىبەتتىكى يەرلىك مىللەتلەرگە قاراتقان سىستېمىلىق زىيانكەشلىكى ھەققىدە قىسقىچە ئانالىز

كىرىش سۆز

خىتاي ئۆزىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە تېخنولوگىيە ئەمەلىي كۈچى ئارقىلىق دۇنياغا قۇدرەتلىك ۋە گۈللەنگەن ئوبرازىنى نامايان قىلىۋاتقان بىر پەيتتە، خىتاي چېگرا سىي ئىچىدىكى ئۇيغۇر ۋە تىبەت قاتارلىق ئاز سانلىق مىللەتلەر خىتاي دۆلىتى قوللىغان سىستېمىلىق ۋە رەھىمسىزلەرچە بويسۇندۇرۇشقا، شۇنداقلا زىيانكەشلىككە دۇچ كەلمەكتە. مەن بۇ ئوبزوردا خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا ۋە تىبەتلەرگە قاراتقان كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىنى، بېيجىڭنىڭ گېئوستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتى زور بولغان ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرى ئۈستىدىن يۈرگۈزۈۋاتقان مۇستەبىت كونترولۇقى ئۈچۈن كۆرسەتكەن ئۆزىنى ئاقلاشلىرىنى، شۇنداقلا خىتاي دۆلىتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قىلىۋاتقان سىستېمىلىق زۇلۇمىغا قارىتا خەلقئارانىڭ قايتۇرغان چەكلىك ئىنكاسىنى قىسقىچە تەھلىل قىلىمەن.

خىتاينىڭ كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى

خىتاينىڭ ئۆز كونترولۇقىدىكى / مۇستەملىكىسىدىكى رايونلاردا ياشاۋاتقان يەرلىك مىللەتلەرگە قاراتقان، دۆلەت قوللىغان ۋەھشىيلەرچە باستۇرۇش، بويسۇندۇرۇش ۋە خىتايلاشتۇرۇش قىلمىشلىرى ئۇيغۇر، تىبەت، مانجۇ ۋە موڭغۇللارغا ئوخشاش دۇنيادىكى ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭ بەزىلىرىنىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. كىشىلىك ھوقۇق تەشەببۇسكارلىرى ئارىسىدا مۇنداق بىر ئەندىشە كۈچەيمەكتە:

خۇددى مانجۇ مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسەن خىتايدىكى خەنزۇ كۆپ سانلىقلارغا ئاسسىمىلياتسىيە قىلىنىپ كەتكىنىگە ئوخشاش، تىبەتلەر، ئۇيغۇرلار ۋە (ئىچكى موڭغۇل رايونىدىكى) موڭغۇللارغا ئوخشاش باشقا قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنىڭمۇ بېشىغا ئوخشاش قىسمەت كېلىشى مۇمكىن. خىتاي ۋەتەنپەرۋەرلىك قايتا تەربىيەلەش ھەرىكىتى، «مۇقىملىقنى قوغداش» تەدبىرلىرى، كەڭ كۆلەملىك نازارەت قىلىش ۋە ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىدىكى تورلاشتۇرۇلغان ئىجتىمائىي باشقۇرۇش، شۇنداقلا بىر گەۋدىلەشتۈرۈلگەن بىرلەشمە ھەرىكەت سۈپىسىنى (IJOP) ئىشقا سېلىش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق، قەدىمكى مەدەنىيەتلەرنى سىستېمىلىق ھالدا دۆلەت كۈچى بىلەن باستۇرۇش ۋە يوقىتىش سىياسىتىنى يۈرگۈزمەكتە.

شەرقىي تۈركىستان خىتاينىڭ غەربىي شىمال قىسمىغا جايلاشقان. بۇ رايون ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش تۈركىي مۇسۇلمان مىللەتلىرىنىڭ ماكانىدۇر. بۇ رايوندا يەنە قازاق، تۇڭگان (خۇيزۇ)، قىرغىز، تاجىك ۋە موڭغۇل قاتارلىق باشقا مىللىي-دىنىي يەرلىك مىللەتلەرمۇ ياشايدۇ. مۇتەخەسسىسلەرنىڭ كۆرسىتىشچە، خىتاينىڭ 2017-يىلى 3-ئايدا كەمسىتىش تۈسىنى ئالغان ۋە پەۋقۇلئاددە چەكلىمىلىك تۈسىدىكى «ئەسەبىيلىكنى تۈگىتىش نىزامى» نى يولغا قويۇشى، شەرقىي تۈركىستان رايونىدىكى مۇسۇلمان مىللەتلەرنىڭ كەڭ كۆلەمدە تۈتۈپ تۇرۇلۇشىغا سەۋەب بولغان. ئامېرىكا ھۆكۈمىتىنىڭ مۆلچەرلىشىچە، خىتاي ئەمەلدارلىرى 2017-يىلىدىن بۇيان بىر مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇر، تۇڭگان، قازاق ۋە باشقا مۇسۇلمان مىللەتلەرنى، شۇنداقلا بىر قىسىم خىرىستىيانلارنى شەرقىي تۈركىستان رايونىدا مەخسۇس قۇرۇلغان «يىغىۋېلىش لاگېرلىرىغا / ئۆزگەرتىپ قۇرۇلغان تۈتۈپ تۇرۇش ئورۇنلىرى» غا قامىغان. (ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى، 2024-يىللىق دوكلاتى.) بۇ خىل تۈتقۇن قىلىش خىتاينىڭ تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش ۋە ئەسەبىيلىككە قارشى تۇرۇش قانۇنلىرى نامى ئاستىدا ئېلىپ بېرىلماقتا. بىراق، نۇرغۇنلىغان كىشىلىك ھوقۇق تەشەببۇسچىلىرى بۇ خىل ئورۇنلاردىكى تۈتقۇنلارنىڭ سانىنى بۇنىڭدىن كۆپ يۇقىرى دەپ قارىماقتا. ئامېرىكا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقىنىڭ قوللىشى بىلەن ئېلان قىلىنغان 2023-يىللىق «خەلقئارا دىنىي ئەركىنلىك دوكلاتى» دا مۆلچەرلىنىشىچە، خىتاينىڭ يىغىۋېلىش/تۈتۈپ تۇرۇش لاگېرلىرىدا ئۈچ مىليون 500 مىڭ ئادەم بولۇشى مۇمكىن ئىكەن.

2022-يىلى ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارى ئىشخانىسى (OHCHR) ئېلان قىلغان بىر دوكلاتتا، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش ۋە ئەسەبىيلىككە قارشى تۇرۇش سىياسەتلىرى نامى ئاستىدا شەرقىي تۈركىستاندا «ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىنى سادىر قىلغانلىقى» بايان قىلىنغان. (OHCHR، 2022-يىل، 43-بەت.) مەزكۇر دوكلاتتا خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان دىنىي پائالىيەتلەرنى باستۇرۇش، جىنسىي زوراۋانلىق، مەجبۇرىي ئەمگەك، مەجبۇرىي تۇغماس قىلىۋېتىش، خالىغانچە تۇتقۇن قىلىش ۋە قىيىن-قىستاققا ئېلىش قاتارلىق ئېغىر كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن.

كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارى ئىشخانىسىنىڭ دوكلاتىدىن باشقا، يەنە نۇرغۇنلىغان باشقا تەكشۈرۈش ۋە تەتقىقاتلاردىمۇ خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلىۋاتقان زىيانكەشلىك ۋە خورلاشلىرى تەپسىلىي خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن، ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشىنىڭ (UHRP) يېقىندا خىتاينىڭ رەسمىي سانلىق مەلۇماتلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بارغان بىر ئانالىزىدا كۆرسىتىلىشىچە، گەرچە ئۇيغۇرلار ۋە خىتاي بولمىغان باشقا تۈركىي خەلقلەر خىتاي ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ ئىنتايىن ئاز بىر قىسمىنىلا ئىگىلىسىمۇ، ئەمما ئۇلار «خىتايدىكى مۆلچەرلەنگەن تۈرمە مەھبۇسلىرىنىڭ ئۈچتىن بىرىدىن

كۆپرەكنى (پىرسەنت 34 نى)» تەشكىل قىلىدىكەن (UHRP، 2024ـيىل). مەزكۇر ئانالىزدا يەنە، ئۇيغۇر رايونىنىڭ «ھەر 100 مىڭ ئادەمگە مۆلچەر بىلەن 2234 مەھبۇس توغرا كېلىش» نىسبىتى بىلەن، دۇنيا بويىچە تۇرمىگە تاشلىنىش نىسبىتى ئەڭ يۇقىرى رايون ئىكەنلىكى ئالاھىدە تەكىتلەنگەن. ئەڭ مۇھىمى، ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق قۇرۇلۇشى كەسكىن ھالدا شۇنى ئېنىق كۆرسىتىكەنكى، بۇ «تۇرمىدىكى مەھبۇسلار سانى» پەقەتلا ئەدلىيە مىنىستىرلىقىغا قاراشلىق رەسمىي تۇرمىگە تاشلانغانلارنىلا كۆرسىتىدۇ؛ ئەمما بۇ رايوندىن خالىغانچە تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان ياكى خىتايىنىڭ رەزىل نامى چىققان «لاگېرلىرى» غا «يىغىۋېلىنغان» كىشىلەرنىڭ سانى تېخىچە نامەلۇم.

خىتاي 1950ـيىلىدىن 1951ـيىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا تىبەتكە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن بۇيان، تىبەت مىللىي كىملىكى ۋە تىبەتلەر دۆلەتنىڭ كەڭ كۆلەملىك ۋە ئۇزلۇكسىز نازارىتى ھەمدە كونترولىغا ئۇچراپ كەلمەكتە. دۆلەتنىڭ تىبەتتە ۋەھشىيلەرچە يۈرگۈزۈۋاتقان خىتايلاشتۇرۇش سىياسەتلىرى سەۋەبلىك، تىبەتلەر يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرغان «مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقى» دىن ئەندىشە قىلماقتا. بۇ جەھەتتە مەركىزي تىبەت مەمۇرىيىتى / سۈرگۈندىكى تىبەت دېموكراتىك ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى پەنپا تسېرىڭنىڭ (Penpa Tsering) 2021ـيىلى قىلغان مۇنۇ مۇراجىئەتى ئالاھىدە تەسىرلىكتۇر: «ۋاقىت قالمىدى... مەدەنىيىتىمىز يوقىتىلغاندىن كېيىن، باشقا ھەرقانداق نەرسە ئۇچۇن كۆرەش قىلىشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى قالمايدۇ.» (مىگلانى ۋە كادېل، 2021ـيىل)

بۇ مۇراجىئەت روھىي ئېتىقاد ۋە ئەنئەنىلەر، ئەدەبىيات، تىل، ياشاش ئۇسۇلى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە ئۆزگىچە تىبەت مەدەنىيىتىنى قوغداپ قېلىشنىڭ نەقەدەر تەخىرسىزلىكىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بەرگەن. بۇ باي ۋە قەدىمكى تىبەت مەدەنىيەت مىراسى ھازىر خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن تۇرلۇك مۇستەبىت ۋاستىلەر ئارقىلىق سىستېمىلىق ھالدا ۋەيران قىلىنماقتا. تىبەت خەلقىنى ۋە تىبەت بۇددا راھىبلىرىنى تۇتقۇن قىلىش ۋە ئۇلارغا زوراۋانلىق قىلىش، مەجبۇرىي مېڭە يۇيۇش، يارچېن گارغا (Yarchen Gar) ئوخشاش مۇقەددەس تىبەت بۇددا دىنىي ئورۇنلىرىنى چېقىپ تاشلاش، شۇنداقلا تىبەتلەرنىڭ تىل ۋە روھىي ئېتىقاد ھوقۇقلىرىنى باستۇرۇش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بېيجىڭنىڭ ئىزچىل داۋاملىشىۋاتقان ئىنسانىيلىقتىن مەھرۇم قىلىش سىياسەتلىرىنى كۆزدە تۇتقاندا، مۇتەخەسسىلەر ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنىمۇ ئوخشاش بىر قىسمەت، يەنى ئالدى بىلەن «نوپۇس قىرغىنچىلىقى» غا ئۇچراش، ئارقىدىنلا مەدەنىيەت كىملىكىدىن پۈتۈنلەي مەھرۇم قىلىنىش قىسمىتى كۈتۈپ تۇرماقتا، دەپ قارايدۇ.

خىتاينىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونلىرىدىكى «تەھدىت» كە قارشى تۇرۇش بايانى

خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان ۋە تىبەت قاتارلىق رايونلاردىكى خىتاي بولمىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنى دۆلەتنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكى ۋە دۆلەت خەۋپسىزلىكىگە يوشۇرۇن تەھدىت ئېلىپ كېلىدۇ دەپ قارايدۇ. خىتاي ھۆكۈمىتى مۇشۇ قورقۇنچنىڭ تۈرتكىسىدە خىتايلاشتۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈپ، خىتاي بولمىغان ئاھالىلەرنى ھۆكۈمران ئورۇندىكى خىتاي مىللىتى ۋە مەدەنىيەت كىملىكىگە ئاسسىمىلياتسىيە قىلماقتا. خىتاي دۆلىتىنىڭ مەقسىتى خىتاي كىملىكىنى ئاساس قىلغان، بىرلىككە كەلگەن دۆلەت بەرپا قىلىشتۇر. مۇتەخەسسىلەر ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشەببۇسچىلىرى بۇنىڭ ئاخىرى بېرىپ خىتايدىكى پەرقلىق مىللەتلەرنىڭ، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ تىل، دىن ياكى مەدەنىيەت ئىپادىلىرىنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرماقتا.

بىراق، خىتاينىڭ ھۆكۈمەت تەرەپ بايانلىرىنى ئىنچىكە كۆزىتىشكە توغرا كېلىدۇ. ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارى ئىشخانىسىنىڭ (OHCHR) خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلغان ۋەھشىيلىكى توغرىسىدىكى ئانالىزىغا ئاساسلانغاندا، گەرچە قولغا چۈشكەن سوت ھۆكۈملىرىنىڭ دائىرىسى چەكلىك بولۇپ، ئەدلىيە ئەمەلىيىتىنىڭ تولۇق مەنزىرىسىنى كۆرسىتىپ بېرەلمىسىمۇ، ئەمما قولدىكى بۇ سوت ھۆكۈملىرى دۆلەت ئەدلىيە ئاپپاراتلىرىنىڭ ھەر خىل دىنىي «ئەسەبىيلىك» قىلمىشلىرىغا قانداق باھا بەرگەنلىكى ھەققىدە تەنقىدىي چۈشەنچە بېرىدۇ. (OHCHR، 2022-يىل، 20-بەت)

مەسىلەن، دوكلاتتا سېلىشتۇرما جەھەتتىن «يېنىك دەرىجىدىكى قىلمىشلارنىڭ [كۆپىنچە] ئېغىر جازالىنىدىغانلىقى» قەيت قىلىنغان. باشقا ئەھۋاللاردا، ھەتتا دۆلەت تەرىپىدىن ھېچقانداق رەسمىي ئەيىبلەش بولمىغان تەقدىردىمۇ، سوتچىلار گۇماندارنىڭ قىلمىشىنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇنىي ئېنىقلىما دائىرىسىگە قانداق كىرىدىغانلىقى ھەققىدە ھېچقانداق چۈشەنچە بەرمەستىنلا، گۇمانداردىن «ئەسەبىي ئۇنسۇر» دەپ ھېكىتىپ، ئۇنى «ئەسەبىيلىك» بىلەن باغلىشى مۇمكىن. (OHCHR، 2022-يىل، 20-بەت) دوكلاتتا يەنە كۆرسىتىلىشىچە، خىتاينىڭ «تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش قانۇن سىستېمىسى» كەڭ ۋە مۇجمەل ئۇقۇملارغا ئاساسلانغان بولۇپ، بۇ ئەمەلدارلارنى ئادەم تۇتۇش، گۇمانداردىن تۇتۇپ تۇرۇش ئورۇنلىرىغا يۆتكەش ۋە گۇمانداردىن ئۇستىدىن رەسمىي ئەيىبلەش قاتارلىق جەھەتلەردە زور ئىختىيارىي ھوقۇق بىلەن تەمىنلەيدۇ. (OHCHR، 2022-يىل، 11-بەت)

تىبەت ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ گېئوستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتى

خىتايدا ھۆكۈمەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان 55 «ئاز سانلىق مىللەت» بار. 2020-يىلدىكى 7-قېتىملىق مەملىكەتلىك نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسىگە ئاساسلانغاندا، بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ نوپۇسى خىتاي ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 8.89% نى ئىگىلەيدۇ. (خىتاي دۆلەتلىك ئىستاتىستىكا ئىدارىسى، 2021-يىل)

ئاز سانلىق مىللەتلەر خىتاي ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ ئاز بىر قىسمىنى ئىگىلىسىمۇ، بۇ ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ يۇرتلىرى خىتاي ئومۇمىي دۆلەت زېمىنىنىڭ 64% نى ئىگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، تىبەت ۋە شەرقىي تۈركىستانغا ئوخشاش رايونلار قوشنا دۆلەتلەر بىلەن چېگرالىنىدىغان بولغاچقا، بۇ رايونلار دۆلەت خەۋپسىزلىكى جەھەتتە ئىنتايىن زىل ئورۇندا تۇرىدۇ. (خىتاي ئاز سانلىق مىللەتلەر تاشقى ئالاقە جەمئىيىتى، 2023-يىل، 2-بەت).

تىبەت ھىندىستان، نېپال، بۇتان، بېرما بىلەن چېگرالىنىدۇ (تىبەت مۇستەملىكە قىلىنىشتىن ئىلگىرىكى ئەھۋال.) مۇستەقىل تىبەت ھىندىستان ئۈچۈن خىتايغا قارشى ھالقىلىق ئارىلىق دۆلەت ۋە تاشقى مۇداپىئە سېپى رولىنى ئوينىغان. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، خىتاينىڭ ھىندىستانغا قىلغان ھەربىي قارشىلىقلىرى ۋە ئىغۋاگەرچىلىكلىرى ئەنئەنىۋى ھىندىستان-خىتاي چېگرالىرىدا ئەمەس، بەلكى ئىزچىل تۈردە ھىندىستان-تىبەت چېگرالىرىدا يۈز بەرگەن. شۇڭلاشقا، خىتاينىڭ تىبەتنى مۇستەملىكە قىلىشى ۋە ئۆز زېمىنىغا قوشۇۋېلىشى ئاسىيادىكى بۇ ئىككى چوڭ دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى رايون خاراكتېرلىك گېئوسىياسىي ۋەزىيەتنى تۈپتىن ئۆزگەرتىپ، ھىندىستان بىلەن بىۋاستە چېگرالىنىش خىتاي ئۈچۈن ئىستراتېگىيەلىك ئەۋزەللىك ياراتقان. تىبەت سىياسىي رەھبىرى لوساڭ سانگاي ئېيتقاندەك، تىبەتنىڭ ئەمدىلىكتە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى «ئارىلىق رايون» بولۇشتىن قېلىشى سەۋەبلىك، خىتاي بىلەن ھىندىستان كۈنسېرى تېخىمۇ كۆپ تىركەشمەكتە.

تارىختا تىبەت ھىندىستان بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا ئارىلىق دۆلەت بولغان. ئۆز ۋاقتىدا ئىگىلىك ھوقۇقلۇق گەۋدە بولغان تىبەت ھىندىستان بىلەن خىتايدىن ئىبارەت ئاسىيادىكى بۇ ئىككى چوڭ دۆلەتنى جۇغراپىيەلىك ۋە سىياسىي جەھەتتىن ئايرىپ تۇرغان. تىلغا ئېلىشقا ئەرزىيدىغىنى، بۇ مەزگىلدە ھىندىستاننىڭ خىتاي بىلەن بىۋاستە چېگرالىرى يوق ئىدى. ھىندىستاننىڭ ھىمالايا چېگرالىرى ئۇنىڭ ئاشۇ ۋاقىتتىكى مۇستەقىل دۆلەت تىبەت بىلەن بولغان چېگرالىرى ئارقىلىق بېكىتىلگەن ئىدى. خىتاينىڭ تىبەتنى بېسىۋېلىشى ۋە قوشۇۋېلىشى (بۇ 1950-يىلىدىكى خىتاي ھەربىي تاجاۋۇزى بىلەن باشلىنىپ، 1951-يىلىدىكى تالاش-تارتىشلىق «ئون يەتتە ماددىلىق كېلىشىم» ئارقىلىق رەسمىيلەشكەن) بۇ ھالقىلىق خەۋپسىزلىك ئورۇنلاشتۇرۇشىنى تۈپتىن ئۆزگەرتتى. خىتاينىڭ تىبەت رايونىنى قوشۇۋېلىشى بىلەن، ھىندىستان ۋە خىتاي بۇ رايوندا زېمىن جەھەتتە بىۋاستە تۇتاشتى. بۇ خىل ھالقىلىق ئارىلىق دۆلەتنىڭ يوقىلىشى خىتاي تەرەپنىڭ ھىندىستانغا قاراتقان ئۇزلۇكسىز چېگرا سۈركىلىشلىرى، ئىغۋاگەرچىلىكلىرى ۋە ھەربىي توقۇنۇشلىرى (مەسىلەن، 1962-يىلىدىكى خىتاي-ھىندىستان ئۇرۇشىغا ئوخشاش) ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بەردى، شۇنداقلا بۇ ھال كۈنمىزدىمۇ ھىندىستان-خىتاي مۇناسىۋىتىنىڭ خاراكتېرىنى بەلگىلىمەكتە.

تىبەت بىلەن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتىدىن سىرت، بۇ رايونلار ئۆزىنىڭ مول تەبىئىي بايلىقلىرى بىلەنمۇ ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. مەسىلەن، خىتاي تىبەت ئېگىزلىكىدىكى سۇ بايلىقلىرىدىن زور مەنپەئەت ئالىدۇ. تىبەت ئېگىزلىكى ئاسىيادىكى چاڭجياڭ (يالۇزى)، سۇتلىج، بىراخماپۇترا، خۇاڭخې، مېكوڭ ۋە سالۋېن قاتارلىق نۇرغۇنلىغان چوڭ دەريالارنىڭ سۇ بىلەن تەمىنلەيدىغان «سۇ ئامبىرى» رولىنى ئويناپ كەلدى. ب د ت ۋە بىر قانچە خەلقئارالىق مۇھىت ئاسراش تەشكىلاتلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلارغا ئاساسلانغاندا، دۇنيا نوپۇسىنىڭ يېرىمىغا يېقىنى تىبەت ئېگىزلىكىدىن باشلىنىدىغان دەريالارنىڭ سۈيىگە تايىنىپ ياشايدۇ. شۇڭلاشقا، خىتاينىڭ سۇنى «قورالغا ئايلاندۇرۇش» يولىدىكى ھەر قانداق ئۇرۇنۇشى ھىندىستان، نېپال، باڭگالادىش، بېرما، تايلاند، بۇتان، لائوس، كامبودژا ۋە ۋىيېتنام قاتارلىق دەريانىڭ تۆۋەنكى ئېقىنىغا جايلاشقان دۆلەتلەر ئۈچۈن ئېغىر ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. بۇ دۆلەتلەرگە نىسبەتەن خىتاينىڭ تىبەتنى كونترول قىلىشى ئۇلارنىڭ سۇ بىخەتەرلىكى، مۇھىت مۇقىملىقى، ئىقتىسادىي تەرەققىياتى، ھەتتا گېئوسىياسىي مۇناسىۋەتلىرىگىمۇ تەھدىت ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن.

2025-يىلى 7-ئايدا، خىتاي تىبەتتىكى يارلۇڭ زاڭبو دەرياسىدا غايەت زور بىر سۇ توسمىسى قۇرۇلۇشىنى باشلىدى. بۇ توسما پۈتكەندىن كېيىن، «دۇنيادىكى ئەڭ چوڭ سۇ ئېلېكتر ئېنېرگىيەسى مەنبەلىرى» نىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ. گېئوستراتېگىيە مۇتەخەسسىسى بىراخما چېلانىي (2025) قەيت قىلغاندەك، گەرچە بۇ توسما بەش سۇ ئېلېكتر ئىستانسىسىنى سۇ بىلەن تەمىنلەپ، خىتاي ئۈچۈن توك ئىشلەپچىقىرىپ بەرسىمۇ، ئەمما ئۇ ھىندىستان (بۇ دەريا ئۇ يەردە بىراخماپۇترا دەپ ئاتىلىدۇ) ۋە باڭگالادىشقا (بۇ دەريا ئۇ يەردە جامۇنا دەپ ئاتىلىدۇ) ئوخشاش تۆۋەنكى ئېقىندىكى دۆلەتلەرگە زور مەسىلىلەرنى پەيدا قىلىدۇ. چېلانىينىڭ قارىشىچە، بۇ توسما قۇرۇلۇشى دەريانىڭ ئېقىنىنى، ھەتتا «چېگرا ھالقىغان ئېقىن» نىمۇ ئۆزگەرتىۋېتىشى مۇمكىن ئىكەن. مەزكۇر توسما تىبەت رايونىنىڭ ئانچە مۇستەھكەم بولمىغان ئېكولوگىيەلىك سىستېمىسىنى تېخىمۇ ناچارلاشتۇرۇۋېتىدۇ. چېلانىينىڭ تەكىتلىشىچە، بۇ ئەھۋال ئۆز نۆۋىتىدە ئاسىيادىكى يىللىق مۇسسۇن شامىلى پەسلىگە سەلبىي تەسىر كۆرسىتىشى مۇمكىن ئىكەن. يەنە بىر ئېغىر ئەندىشە شۇكى، بۇ توسما يەر تەۋرەش ئاكتىپ بولغان رايونغا جايلاشقان. بۇ ئەھۋال مەزكۇر رايوندا گېئولوگىيەلىك ئاپەتلەرنىڭ يۈز بېرىش ئېھتىماللىقىنى ئاشۇرۇۋېتىدۇ. مەلۇمكى، تىبەتنىڭ شەرقىي جەنۇبىي قىسمى يەر تەۋرەش كۆپ يۈز بېرىدىغان رايون بولۇپ، دەل «ھىندىستان ۋە ياۋرو-ئاسىيا يەر بۆلىكىنىڭ ئۇچرىشىش پاسىلىغا» جايلاشقان. چېلانىي ئاگاھلاندۇرۇپ، بۇ ئۇچرىشىش پاسىلى بار جايدا قۇرۇلۇش قىلىشنىڭ تۆۋەنكى ئېقىندىكى دۆلەتلەردە ياشايدىغان خەلقلەر ئۈچۈن پارتلاشقا تەييار تۇرغان بىر «سۇ بومبىسى» پەيدا قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

خىتايىنىڭ سۇنى «قورالغا ئايلاندۇرۇشى» باشقا دۆلەتلەر ئۈچۈنمۇ يوشۇرۇن گېئوسىياسىي ۋە گېئوئىقتىسادىي تەسىرلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. مەسىلەن، خىتاي دۆلىتىنىڭ سۇ ئورنىنى كونترول قىلىش ياكى دەريا توسمىلىرى ئارقىلىق سۇنى باشقا ياقتا بۇرۇۋېتىش پىلانلىرى ئارقىلىق، بۇنى تۆۋەنكى ئېقىندىكى دۆلەتلەرگە قارشى پىشاڭ قىلىپ ئىشلىتىش ئېھتىماللىقى ھەر ۋاقىت مەۋجۇت. ئانالىزچى ئانتونىنا لۇسچىكىيېۋىچنىڭ قارىشىچە، بۇ ئەھۋال تۆۋەن ئېقىندىكى دۆلەتلەرگە پايدىسىز ئىقتىسادىي تەسىرلەرنى ئېلىپ كېلىپلا قالماي، ھەتتا ئۇلارنىڭ سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنىمۇ ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىشى مۇمكىن.

شۇنىڭغا ئوخشاشلا، شەرقىي تۈركىستانمۇ خىتاي ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم بىر گېئوئىستراتېگىيەلىك ئورۇن ھېسابلىنىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن چېگرالىنىشى بۇ نۇقتىنى تېخىمۇ گەۋدىلەندۈرىدۇ. ئوتتۇرا ئاسىيا دۆلەتلىرىدىكى خەلقلەر شەرقىي تۈركىستاندىكى خەلقلەر بىلەن قويۇق دىنىي، مىللىي، تارىخىي ۋە مەدەنىيەت باغلىنىشىغا ئىگە. خىتاي زېمىنىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان بۇ بېپايان شەرقىي تۈركىستان رايونى رۇسىيە، موڭغۇلىيە، قازاقىستان، تاجىكىستان، قىرغىزىستان، ھىندىستان، پاكىستان ۋە ئافغانىستان قاتارلىق سەككىز دۆلەت بىلەن چېگرالىنىدۇ. بۇ رايون خىتاينىڭ رۇسىيە، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە جەنۇبىي ئاسىيا قاتارلىق گېئوئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىنتايىن مۇھىم بولغان بازارلارغا كىرىشىدىكى ھالقىلىق دەرۋازا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي تۈركىستان يەنە قېزىلما بايلىقلار، ئېنېرگىيە زاپاسلىرى ۋە بىئولوگىيەلىك بايلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تەبىئىي بايلىقلارغىمۇ ئىنتايىن باي.

خۇلاسە: خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ چەكلىك ئىنكاسى

خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قاراتقان كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىگە ئائىت ئەيىبلەشلەرنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا قارىماي، خەلقئارانىڭ ئىنكاسى ئاساسەن ئىنتايىن سۇس بولدى. بولۇپمۇ غەززە ۋە ئۇكرائىنادىكى كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى، ھەمدە ئىرقىي قىرغىنچىلىققا قارشى خەلقئارانىڭ كۈچلۈك نارازىلىقىغا سېلىشتۇرغاندا، بۇ ئەھۋال تېخىمۇ گەۋدىلىكتۇر. ئالاھىدە دىققەت تارتىدىغىنى شۇكى، مۇسۇلمانلار مۇتلەق كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئۇيغۇر قېرىنداشلىرى ئۈچىراۋاتقان زۇلۇمغا قارىتا نارازىلىق بىلدۈرمەستىن سۈكۈت قىلىشى كىشىنى بەكمۇ بىئارام قىلىدۇ. ئاز سانىدىكى بىر قانچە غەرب دۆلىتىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، باشقا كۆپلىگەن دۆلەتلەر خىتاينىڭ دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدە ۋە ئۆزلىرىنىڭ مۇھىم سودا شېرىكى ئىكەنلىكىدەك ئورنىنى ئويلىشىپ بولسا كېرەك، خىتاينى ئەيىبلەشتىن ئۆزىنى قاچۇردى ياكى پۈتۈنلەي سۈكۈت قىلدى. ئېغىر كۇنلەرنى باشتىن كەچۈرۈۋاتقان ئاز سانلىق مىللەتلەرنى قوللاشقا

سېلىشتۇرغاندا، رېئال مەنپەئەت سىياسىتى ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىدى.

خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ بۇ سۆكۈتى ئۇيغۇرلارغا ئوخشاش ئاز سانلىق مىللەتلەر ئۈچۈن ئىنتايىن خەتەرلىك ئاقىۋەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا. بۇ ئەھۋال بېيجىڭ دائىرىلىرىنىڭ خىتاي ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باستۇرۇش ھەرىكىتىنى كېڭەيتىشى ۋە كۈچەيتىشىگە جۈرئەت بېرىپلا قالماي، بەلكى چەت ئەللەردىكى ئۇيغۇر مۇھاجىرلىرىنمۇ نىشان قىلىشىغا يول ئاچماقتا. مەسىلەن، 2022-يىلى، «Sky News» (ئاسمان خەۋەرلىرى) قانىلىنىڭ بىر تەكشۈرۈش دوكلاتىدا، بېيجىڭنىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان باستۇرۇش تاكتىكىلىرىنىڭ خىتاي كونتروللۇقىدىكى شەرقىي تۈركىستاندىن ھالقىپ كەتكەنلىكى كەڭ خەۋەر قىلىندى. مەزكۇر تەكشۈرۈشتە ئاشكارىلىنىشچە، بېيجىڭ چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرىگە بېسىم ئىشلىتىش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ ئۆز زېمىنىدىكى ھەرقانداق ئۇيغۇرنى تۇتقۇن قىلىپ، خىتايغا قايتۇرۇپ بېرىشىگە قىستىغان. تەكشۈرۈشتە يەنە ئاشكارىلىنىشچە، خىتاينىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك دائىرىلىرى غەربىي ئاسىياغا جايلاشقان مەخپىي تۈرمىلەردە («قارا تۈرمىلەر» دە) ئۇيغۇر گۇمانداراللار ۋە تۇتقۇنلارنى سوراق قىلىدىكەن. خىتاينىڭ بېسىمى، تەھدىت سېلىش تاكتىكىلىرى ۋە تەشۋىقات ھەرىكەتلىرى سەۋەبلىك سەئۇدى ئەرەبىستان، مىسىر، ئىران، پاكىستانغا ئوخشاش مۇسۇلمان دۆلەتلىرى، شۇنداقلا ئىسلام ھەمكارلىق تەشكىلاتىغا (OIC) ئەزا باشقا دۆلەتلەر خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان قىلمىشلىرىنى ئەيىبلەشتىن ئۆزىنى قاچۇردى. بۇ ئەھۋال ئۇلارنى بېيجىڭنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قىلىۋاتقان زىيانكەشلىكىگە پاسسىپ ھالدا شېرىك قىلىپ قويماقتا. 2022-يىلى 4-ئايدا، كىشىلىك ھوقۇق ئاكتىپلىرى ۋە تەشكىلاتلىرى سەئۇدى ئەرەبىستانىنى ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ تۆت ئەزاسىنى خىتايغا قايتۇرۇپ بەرمەسلىككە چاقىردى. 2019-يىلى («شىنخۇا» ئاگېنتلىقىنى نەقىل قىلىپ)، تاراتقۇلار سەئۇدى ئەرەبىستان ۋەلىئەھدىسى مۇھەممەد بىن سالمانىنىڭ (MBS) خىتاينىڭ دۆلەت بىخەتەرلىكىنى قوغداش ئۈچۈن «ئەسەبىيلىكنى تۇگىتىش» ۋە «تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش» تەدبىرلىرىنى يۈرگۈزۈشتىكى بېيجىڭنىڭ «ھوقۇقى» نى قوللىغانلىقىنى خەۋەر قىلدى. بۇ قوللاش پوزىتسىيەسى دەل خىتاي بىلەن سەئۇدى ئەرەبىستان ئوتتۇرىسىدا خىتايدا نېفت خىمىيە زاۋۇتى قۇرۇش ئۈچۈن 10 مىليارد ئامېرىكا دوللىرىلىق كېلىشىم ئىمزالانغان بىر مەزگىلگە توغرا كەلدى.

بەزى مۇسۇلمان دۆلەتلىرىگە نىسبەتەن، خىتاي قولدىن بېرىپ قويۇشقا بولمايدىغان دەرىجىدىكى ئىنتايىن مۇھىم ھەمراھ بولۇپ، ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرى ئۇلار ئۈچۈن ئانچە مۇھىم ئەمەستەك كۆرۈنىدۇ. (لىتېلۇۋۇد، 2020) ئوتتۇرا شەرق خىتاينىڭ «بىر بەلباغ، بىر يول» تەشەببۇسى (BRI) ئۈچۈن ھالقىلىق گېئوسىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، بېيجىڭمۇ ئوتتۇرا شەرق دۆلەتلىرى ئۈچۈن مۇھىم مەبلەغ سالغۇچى، سودا ھەمراھى ۋە ئۇلارنىڭ نېفتىنىڭ «ئاساسلىق خېرىدارى» دۇر. (خوفمان، 2021) شۇڭلاشقا، پۇل ياكى تېخنىكا توغرىسىنى ئېيتقاندا پايدا يارىتىدىغان ئىقتىسادىي

ئالاقىلەر دەل مۇسۇلمان دۆلەتلىرىنىڭ خىتايىنىڭ ئۇيغۇر مۇسۇلمانلىرىنى باستۇرۇشىنى قوبۇل قىلىشىدىكى (سۈكۈت قىلىشىدىكى) يادرولۇق سەۋەبتۇر. خىتايىنىڭ ئۇچۇرلارنى قاتتىق كونترول قىلىشىدىن سىرت، نۇرغۇن دۆلەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي ۋە گېئوئىستراتېگىيەلىك تەقەززالىرى ئۇيغۇرلار ۋە تىبەتلەرنىڭ ئۆز مەۋجۇتلۇقىنى قوغداش يولىدىكى مۇشەققەتلىك كۈرىشىدە تېخىمۇ پاجىئەلىك بىر توسالغۇ پەيدا قىلماقتا.

ئىنگلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/29769442261448655?utm_source=chatgpt.com

ئۇيغۇر تارىخى

مىللىي ئارمىيە پارتىزانلىق ھەرىكىتى ھوشۇر مامۇتوف

ھاجى ئەكبەر مۇھەممەدنىياز

جۇمھۇرىيەت مىللىي ئارمىيەسى پارتىزانلىق ئۇرۇش تاكتىكىلىرى ماھىرى ھوشۇر ماموتوف

ھاجى ئەكبەر مۇھەممەدنىياز

فاتىخ باتۇر ئالمۇتادا ھەربىي مەشىق قىلدۇرۇپ تەربىيىلىگەن ئالتە باتۇرنىڭ بىرى بولغان ھوشۇر ماموتوف 1917 ـ يىلى 22 ـ ئاپرېلدا مۇنبەت ئىلى ۋادىسىدا دۇنياغا كەلگەن. ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمۇ ئاققۇن خىتاي مىلىتارىست ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرىن ۋە شېڭ شىسەيلەرنىڭ كەينىدىن سادىر قىلغان قىرغىنچىلىق ۋە زۇلۇملىرى نەتىجىسىدە ئېچىنىشلىق رەۋىشتە يوقىتىلغان ئىدى. شۇ ۋەجىدىن ھوشۇر ماموتوف كىچىكىدىنلا جاپا ـ مۇشەققەتلىك ھاياتتا ئۆسۈپ يېتىلىپ، كېيىنكى مىللىي مۇستەقىللىق جەڭلىرى ۋە كۆرەشلىرى ئۈچۈن ياخشى ئاساس سالغان ئىدى. ناھايىتى ئەپسۇسكى، 1937 ـ يىلىدىن كېيىن جاللات شېڭ شىسەي پۈتكۈل شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا غايەت زور چوڭ تازىلاش قوزغاپ، پەقەت ئۇيغۇرلاردىنلا 250 مىڭدىن ئارتۇق ئىختىساسلىقلارنى ھەر خىل باھانىلەر بىلەن يوقىتىۋەتكەن. ئەمدىلا 20 ياشقا كىرگەن ياش يىگىت ھوشۇر جان ساقلاش ئۈچۈن پادىچى سىياقىغا كىرىپ، نىلقا تاغلىرىنىڭ جىلغىلىرىدا بىر مەزگىل تەركى دۇنيا بولۇپ ياشىغان. بۇ جەريانىدا ئۇ تاغ يوللىرىنى پىششىق بىلىۋالغان. ھەتتا ئۆزىنى تۇتقىلى كەلگەن دۇشمەنلەرنى قايمۇقتۇرۇپ ۋە قاتتىق چارچىتىپ، ئۆزىنى قوغدايدىغان قورال ـ ياراقلارنى پەم بىلەن ئولجا ئېلىشتىمۇ ئۇتۇق قازانغان.

ھوشۇر باتۇر ئەنە شۇنداق قاباھەتلىك ۋە ئەنسىز زامانىدا تاۋلىنىپ چىققان ئەزىمەت ئىدى. 1941 ـ يىلى گېنىرال ئىسھاقبەگ شېڭ شىسەي تەرىپىدىن ئىلى ۋىلايىتىگە سۈرگۈن قىلىنغان. ئۇ نامدا قازاق ـ قىرغىز ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى بولسىمۇ، لېكىن ئىلىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ھەربىي ۋە مەمۇرىي ھوقۇقى پۈتۈنلەي چىيۇ زوڭجۇنىنىڭ قولىدا ئىدى. 1934 ـ يىلى 1 ـ ئايدىن بۇيان ئىلىنىڭ بارلىق ھەربىي ۋە مەمۇرى ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان چىيۇ خىتاي يەنە ئىلىنىڭ تۇنجى ئۇيغۇر باش ۋالىيسى (دوتىيى) تۇردىئاخۇنباي بىلەن ئۆزەڭگە سوقۇشتۇرۇپ، ئىلى خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشى ۋە مىللىي ئۆرپ ـ ئادەتنىگىمۇ چات كىرىپ، بارچە خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىگە ئۇچرىغان ئىدى. شۇ چاغدا نىلقىدىكى يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنىڭ مۇدىرى بولۇپ تۇرۇۋاتقان فاتىخ باتۇر گېنىرال ئىسھاقبەگ بىلەن تۇنجى قېتىم ئۇچراشقاندىن كېيىن، ھەر ئىككىسى شېڭ شىسەينى ئاغدۇرۇشتا ئورتاق

پىكىرگە كەلگەن. فاتىخ باتۇر شۇ چاغدا ياڭ زېڭشىن، جىن شۇرېن، جاڭ پېيىۋەن، شېڭ شىسەي ۋە چيۇ زوڭجۇن تەرىپىدىن زىيانكەشلىككە ئۇچرىغان بىر تۈركۈم ئائىلىلەردىكى ياش ئەزىمەتلەرنى ئەتراپىغا توپلاپ، كەلگۈسىدىكى مىللىي ئىنقىلاب ئۈچۈن ئاكتىپ تەييارلىنىشقا باشلىغان. كۈتۈلمىگەندە، شېڭ شىسەي ستالىندىن يۈز ئۆرۈپ، ئىلگىرى كۆزدىن يوقىتالمىغان ئەڭ ئاخىرقى سەركىلەرنى يوقىتىشقا باشلىغان. هالقىلىق پەيتتە فاتىخ باتۇر يەرلىك تاۋارلار شىركىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان سودا مۇناسىۋىتى ۋە سوۋېت چېگرا مۇداپىئە 40 - پولكىنىڭ پولكوۋنىكى چۈماكىن بىلەن بولغان شەخسىي مۇناسىۋىتىگە تايىنىپ، ئىسھاقبەگنى سوۋېت تەرەپكە قاچۇرۇۋەتكەن. كېيىنچە بۇ ئىش پاش بولۇپ قېلىپ، فاتىخ باتۇر ۋە ئىنىسى خەمىت باتۇرلارمۇ سوۋېتقا قېچىشقا مەجبۇر بولغان. ئارقىدىنلا، قاناتبەگ دېگەن ساتقۇن دۈشمەنلەرگە 1944 - يىلى باھاردا ئەكىبەر باتۇرنىڭ نىلقىدىكى ئەربابلاردىن ئوبۇلخەيرى تۆرە، ئورازخان، جاھانباي ۋە سادىقبايلارنى مەخپىي توپلاپ قوراللىق ئىنقىلاب قوزغىماقچى ئىكەنلىكىنى پاش قىلىپ قويغان. شېڭ شىسەي دەرھال يۇقىرىقى كىشىلەرنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەرنىڭ ھەممىنى تۈيۈقسىز تۇتقۇن قىلغان ۋە قاتتىق - قىيىن قىستاقلارغا ئالغان.

ھامان بىر كۈنى مۇشۇنداق تۈيۈقسىز قىسمەتلەرنىڭ يۈز بېرىشىنى ئالدىن پەرەز قىلغان نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتوۋ ئۆزى تەربىيىلىگەن بىر تۈركۈم ياشلارنى تەرەپ - تەرەپكە تارقىتىۋېتىپ، ئۇلارنىڭ ھاياتىنى ساقلاپ قالغان. ئالايلۇق، نىلقا باتۇرلىرىدىن ئوسمان ئىبراھىموف، نۇر ئوبۇلوف ۋە ھوشۇر ماموتوفلار سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ غۇلجا ئايرودرومىدىكى ئۇچقۇچى تەربىيىلەش مەكتىپىگە «ئىشچى» سالاھىيىتى بىلەن قوشۇلۇۋالغان. چۈنكى، ئەينى چاغدىكى ئەنسىز سىياسىي ۋەزىيەتتە پەقەت ۋە پەقەت سوۋېت ئىتتىپاقى خادىملىرىلا شېڭ شىسەيىنىڭ يوقىتىش نىشانىدىن مۇستەسنا ئىدى. ئەپسۇسكى، جاللات شېڭ شىسەي 1942 - يىلى ستالىندىن يۈز ئۆرۈگەندىن كېيىن، ئىلگىرى ئۆزىگە ياردەم بېرىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن بارلىق سوۋېت ئىتتىپاقى مۇتەخەسسىسلىرى ئۈنىڭ يېڭى يوقىتىش نىشانىغا ئايلانغان. مەزكۇر ھەربىي مۇتەخەسسىسلەرمۇ بۇنىڭدىن ئامان قالمىغان. ئەڭ ھالقىلىق پەيتتە، يۇقىرىقى ئۈچ باتۇر سوۋېتلەرنىڭ ئىلىدىكى كونسۇلخانا مەسلىھەتچىسى كېلىلىنكا دېگەن كىشى ۋە سوۋېت چېگرا مۇداپىئە 40 - پولكىنىڭ پولكوۋنىكى چۈماكىننىڭ ياردىمىدە ئۇتۇقلۇق ھالدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا قېچىپ چىقىۋالغان.

شۇنداق قىلىپ، ئەمدىلا 26 ياشتىن ھالقىغان ھوشۇر ماموتوف ئۆزىنىڭ ئىككى يېقىن سەپدىشى ۋە كەسىپدىشى بولغان 23 ياشلىق نۇر ئوبۇلوف ۋە 21 ياشلىق ئوسمان ئىبراھىموفلار بىلەن بىرگە ھازىرقى ئالمۇتا تەۋەسىدە مىللىي ئىنقىلابقا قوراللىق تەييارلىق قىلىش ئەتىرىتىگە قوشۇلۇپ، جاپالىق ھەربىي مەشىقلەندۈرۈشتىن ئۆتكەن. 1944 - يىلى يازدا نىلقا تۈرمىسىدىن قېچىپ چىققان ئەكىبەر

باتۇر ئىنسى سېيىت باتۇر بىلەن بىللە 9 ئاتىنى ئۇتۇقلۇق ھالدا سوۋېتلەر چېگراسىغا ئېلىپ كەلگەن. فاتىخ باتۇر دەرھال چېگراغا يېتىپ كېلىپ، ئەكىسىچە باتۇر بىلەن بىر كېچە سۆھبەتلەشكەن. بىر كېچە سۆھبەت نەتىجىسىدە، نۇر باتۇرنىڭ تەۋسىيەسىنى قوبۇل قىلغان ئەكىسىچە ۋە سېيىت باتۇرلار نىلقا ئۇلاستايغا ئالدىن قايتىپ قوراللىق ئىنقىلابقا تەييارلىق قىلىدىغان، فاتىخ باتۇر ئۆز قولىدا تەربىيىلىنىپ ياخشى سالاھىيەت ھازىرلىغان يەتتە نەپەر جەسۇر باتۇرنى ئېلىپ، كەلگۈسى بىر ھەپتە ئىچىدە نىلقىغا قايتىپ بىرلىكتە مىللىي ئىنقىلاب قوزغاشنى مەسلىھەت قىلىشقان.

يۇقىرىقى باتۇرلار 1942 ـ يىلى كۈزدىن 1944 ـ يىلى باھارغىچە ئارقا ـ ئارقىدىن سوۋېت تەرەپكە قېچىپ چىقىپ، مىللىي ئىنقىلاب قوزغاش ئۇچۇن تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈۋاتقان شۇ كۈنلەردە سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئىلىدا تۇرۇشلۇق كونسۇلى دوباشىن ئېلىخان تۆرە، ھېكىمبەك غوجا قاتارلىق يەرلىك يۇقىرى قاتلام زاتلىرى بىلەن مەخپىي ئالاقىلىشىپ ئۇلارنى بىردەك قوزغىلىپ شېك شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا دەۋەت قىلغان ۋە 1944 ـ يىلى 9 ـ ئاپرىلدا ئېلىخان تۆرە باشچىلىقىدا «ئازادلىق تەشكىلاتى» خۇپيانە قۇرۇلۇپ، مەسچىتلەردە تەشۋىقات خىزمەتلىرى ياخشى ئىشلىنىپ، ئىنقىلابنىڭ ئاخىرقى تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىشلەنگەن ئىدى.

شۇ چاغدىكى تارىخنىڭ تىرىك شاھىدى ۋە فاتىخ باتۇر قولىدا ئالمۇتا ئەتراپىدا تەربىيەلەنگەن پېشقەدەم مىللىي ئىنقىلابچى سەيدۇللا سەيپۇللايوف ئەپەندى ئەينى چاغدىكى جىددىي ۋەزىيەتنى شۇنداق سۆزلەپ بەرگەن:

شەرقىي تۈركىستانىنىڭ ھەر قايسى يۇرت ـ جايلىرىدىكى بىر قىسىم جەسۇر ياشلار ھەرخىل يوللار بىلەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بېرىپ پاناھلانماقتا ئىدى . بۇ ياشلار سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا بارغاندىن كېيىن بىر نەچچە يەردە كىچىك قوراللىق گۇرۇپپا تەشكىللەپ، شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەركەت ئېلىپ بېرىش كويىدا بولدى. ئەنە شۇ گۇرۇپپىلاردىن بىرى قازاقىستاندا تەشكىللىنىپ ،سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ پائال قوللىشى بىلەن 1944ـيىلى 8ـئاينىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئالمۇتادىن ئىلى ۋىلايىتىنىڭ جۇغراپىيە، ستراتېگىيە ۋە باشقا جەھەتلەردە بەكلا مۇۋاپىق بولغان ئىلى نىلقا ناھىيىسىگە ئاتلاندى. شېك شىسەي ۋە گومىنداڭغا قارشى ئىنقىلابىي ھەربىكەتلەر ئەسلىدە 1943 ـ يىلى يازنىڭ بېشىدا قەشقەر، ئىلى، ئالتاي ۋە تارباغاتاي تەرەپلەردە باشلىنىشى پىلانلانغانىدى. ئەمما ئىچكى جەھەتتە بەزى جاسۇسلارنىڭ چىقىشى ئارقىسىدا ،ئىشلار ئوڭۇشلۇق بولمىغان. شۇنىڭ بىلەن 1943ـيىلى 8ـئايدا قايتا ئىش باشلاش توغرىسىدا ئويلىشىلغان بولسىمۇ، يەنىلا ئىمكانىيەت بولمىغان. رەسمىي ئىنقىلابىي ھەربىكەت 1944ـيىلى 8ـئايغا سۇرۇلگەن .ئالتاي تەرەپتە بولسا ،1940 ـ يىلى 2 ـ ئايدا شېك شىسەيگە قارشى ئىرىسقان، ئېشىمقانلار باشلىغان بىر

قوراللىق گۈروه بولۇپ، بۇ گۈرۇھ بەزىده بىر توزۇپ ،بىر يىغىلىپ ئىشلىرى تازا راۋاج تاپالمايكەلگەنىدى. 1943 ـ يىلىغا كەلگەنده ،شۇ گۈروهنىڭ داۋامى هېسابىدا كۆكتوقايلىق ئوسمان ئىسلام باشچىلىقىدىكى بىر قوراللىق گۈروه پائالىيەت ئېلىپ باردى. 1943 ـ يىلى كۈزدىن باشلاپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مۇتلەق مەخپىي كېلىشىم بويىچە(موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى ئارقىلىق)بەرگەن ياردىمى بىلەن ئالتايدا ئوسمان ئىسلامنىڭ قوراللىق ھەرىكىتى ئالتايدا جانلىنىشقا باشلىدى.جەنۇبىي ئۇيغۇر يۇرتلىرىدا بولسا ،تاشقورغاندا ئارىلاپ ئوق ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى . گومىنداڭ ھۆكۈمىتى شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن دىققىتىنى ئالتاي ۋە تاشقورغان تەرەپلەرگە قارىتىشقا مەجبۇر بولدى. ئەنە شۇنداق پەۋقۇلئاددە جەددىي ۋەزىيەتتە جاللات شېڭ شىسەيگە ۋە گومىنداڭغا ئەجەللىك زەربە بەرگەن كەڭ كۆلەملىك قوراللىق ئىنقىلابىي ھەرىكەت ئىلى ۋىلايىتىدىن باشلاندى.

يۇقىرىدا ئېيتىلغان هازىرقى قازاقىستاندا تەشكىللىنىپ نىلقىغا ئاتىلانغان گۇرۇپپىدا فاتىخ مۇسلىموف باشلىق يەتتە كىشى بار ئىدى . بۇلار : فاتىخ مۇسلىموف (ھەربىي مەشقاۋۇل ۋە گۇرۇپپا باشلىقى)،خەمىت مۇسلىموف،رەفىق بايچۇرىن، قۇربان بۇرھانىدىنوف،ئوسمان ئىبراھىموف، نۇر ئوبۇلوف، ھوشۇر مامۇتوف. بۇلارنىڭ ئىچىده فاتىخ مۇسلىموفتىن باشقىلىرى 20 نەچچە ياشلىق ياشلار بولۇپ، فاتىخ ئۇلاردىن ئون نەچچە ياش چوڭ ئىدى. فاتىخ مۇسلىموف ئەسلىده نىلقا ناھىيىلىك يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىده مۇئاۋىن دىرېكتور ئىدى .قۇربان بۇرھانىدىنوف ئۇرۇمچىدىكى بىرىنجىر زامانىۋى ھەربىي مەكتەپتە ئوقۇغان. خەمىت مۇسلىموف فاتىخنىڭ ئۆز ئاكىسىنىڭ ئوغلى ،رەپىق بايچۇرىن فاتىخنىڭ ئۆز ھەدىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئوسمان ئىبراھىموف ،نۇر ئوبۇلوف ۋە ھوشۇر مامۇتوفلار شۇ چاغدىكى غۇلجا ئايرودرومىدىكى گومىنداڭنىڭ ئۇچقۇچى تەييارلاش مەكتىپىده پائال ئىشلەۋاتقان سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ھاۋا ئارمىيەسى ئالىي مۇتەخەسسىسلىرىنىڭ خاس ئادەملىرى ئىدى. بۇلاردىن خەمىت مۇسلىموف نىلقا ساقچى ئىدارىسىنى ئېلىش جېڭىده قەھرىمانلارچە قۇربان بولدى. ئوسمان ئىبراھىموفمۇ كېيىنرەك قۇربان بولدى. باشقىلىرى 60 ،ـ 50 ـ يىللاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتتى» .

دەرۋەقە، 1942 ـ يىلىدىن كېيىن، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شېڭ شىسەيگە ياردەمگە ئەۋەتكەن مۇتەخەسسىسلىرى قوغلىنىشقا ۋە بىراقلا تۇتقۇن قىلىنىشقا باشلىدى. ئاقىۋەت، ئۇلارنىڭ ھىمايىسى ئاستىدا ئۆزىنى مەشقىلەندۇرۇۋاتقان ئوسمان ئىبراھىموف، نۇر ئوبۇلوف ۋە ھوشۇر مامۇتوف قاتارلىق ئۇچ نەپەر ياش يىگىت ئەكسىچە باتۇر ۋە قۇربان بۇرھانىدىنوفنىڭ بىۋاستە ياردىمى، غۇلجىدىكى سوۋېت كونسۇلىنىڭ ئالاھىده خادىمى كېلىنىكا ۋە سوۋېت چېگرا مۇداپىئە قىسمى 40 ـ پولكىنىڭ پولكوۋنىكى چۇماكىننىڭ ۋاستىلىق ياردىمىده چېگرادىن قېچىپ چىقىپ، ئالمۇتا تەۋەسىدىكى فاتىخ باتۇرنى ئاساس قىلغان ئۇنۇچىرسال ھەربىي مەشقىلەندۇرۇش ئەترىتىگە قوشۇلدى. ئۇلار بۇ جايدا بىرەر

يىلدىن كۆپرەك جاپالىق ھەربىي مەشىق قىلغاندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى مىڭ تەستە ئۇلارنىڭ نىلقىغا قايتىپ مىللىي ئىنقىلاب قوزغىشىغا رۇخسەت بەرگەن. چۈنكى، ستالىن ھۆكۈمىتى شۇ چاغدا ئالتايدىكى ئوسمان ئىسلام ۋە پامىردىكى ئىسھاقبەگگە زور ئۈمۈد باغلىغانىدى. لېكىن، ئوسمان ئىسلام پارتىزانلىق ۋە يۆتكىلىپ ئۇرۇش قىلىش تاكتىكىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قېلىپ، دۈشمەنلەرنى ئالتايدىن قوغلاپ چىقىرىشتەك مۇھىم نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. پامىر ئېتەكلىرىدىكى ئىسھاقبەگ قوشۇنىدىكى ساتقۇنىنىڭ خائىنلىقى سەۋەبىدىن، دەل ۋاقتىدا قوراللىق ئىنقىلاب قوزغىيالماي چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. شۇڭلاشقا، بىرەر يىلدىن بۇيان ۋەتىنگە قايتىشقا شۇنچە كۆپ ئىلتىماس قىلىپمۇ سوۋېت ھۆكۈمىتىنىڭ رۇخسىتىنى ئالالمايۋاتقان ئەزىمەتلەرگە تارىخىي پۇرسەت كەلدى. لېكىن، ستالىن ھۆكۈمىتى فاتىخ باتۇر باشلىق 11 نەپەر ئەزىمەتنىڭ كېيىنكى بىر نەچچە ئاي ئىچىدىلا، ئوسمان ئىسلام ۋە ئىسھاقبەگ يىللاردىن بۇيان ئەمەلگە ئاشۇرالمايۋاتقان شېڭ شىسەينى ۋە ئۇنىڭ ھامىيسى بولمىش گومىنداڭ خىتايلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرۇشتەك بۈيۈك غايىنى تولۇق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئويلاپمۇ باقمىغان ئىدى.

ستالىن ھۆكۈمىتى ئانچە ئۈمىد كۈتۈپ كەتمىگەن، پەقەت «يا غەلبە قىلار، يا قىرىلىپ تۈگەر!» دەپ ئاللىبۇرۇن ئالدىن گۇمانىي ھۆكۈم چىقىرىپ قويغان فاتىخ مۇسلىموفنىڭ بۇ قوراللىق گۇرۇپپىسى ئۇيغۇر - ئورۇس چېگرالىسىدىن ئۇتۇقلۇق ئۆتۈپ، تاغلىق چىغىر يوللار ئارقىلىق نىلقا تەرەپكە كېتىۋاتقاندا، يولدا چوڭ ئاۋارىچىلىققا يولۇقۇپ چېچىلىپ كەتكەن بولسىمۇ ، ئالتە كىشى ئۆز ۋاقتىدا ئەسلى نىشانىغا يېتىۋالدى. ھوشۇر مامۇتوف دۈشمەنلەرنى بىرەر ھەپتە ئەخمەق قىلىپ چارچاتقاندىن كېيىن، ئاندىن نىلقىغا سالامەت يېتىپ باردى.

ئالمۇتادىكى بارچە تەييارلىقلاردىن كېيىن 1944 - يىلى 8 - ئاينىڭ بېشىدا فاتىخ مۇسلىموف (تاتار) شەخسەن ئۆزى باشچىلىق قىلغان خەمىت مۇسلىموف، قۇربان بۇرھانىدىنوف، ئوسمان ئىبراھىموف، نۇر ئوبۇلوف، ھوشۇر مامۇتوف ۋە رەفىق بايچۇرىن قاتارلىق 7 كىشىلىك زەربىدار ئەترەت قورغاس چېگرالىسىدىن ئىلى تەۋەسىگە كىردى ۋە نىلقا ناھىيىسىدىكى ئۇلاستاي تېغىغا بېرىپ ئەكبەر (قازاق) قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ قوزغىلاڭنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىشتى. ئۇلار چېگرادا دۈشمەنلەر بىلەن توقۇنۇشۇپ قېلىپ، تاكتىكىغا ئۇستا ھوشۇر مامۇتوف دۈشمەنلەرنىڭ دىققىتىنى باشقا تەرەپكە بۇراپ، قالغان ئالتە كىشىلىك ئەترەتنىڭ ئۇلاستايغا ساق - سالامەت بېرىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلدى. ئارقىدىنلا ئۆزىمۇ تاغ يوللىرى ئارقىلىق ئۇلاستايغا ئامان - ئېسەن يېتىپ كەلگەن ئىدى.

ھوشۇر مامۇتوف شۇ قېتىملىق ۋەقەدە ئەسلىدىنلا سالامەتلىك ئەھۋالى ئانچە ياخشى ئەمەس سەپدىشى سەيدۇللا سەيپۇللايوفنى ساق - سالامەت ئالمۇتا تەرەپكە ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، ئارقىدىنلا ئۆزى يەنە ئىلى

تەۋەسىگە سوقۇقۇپ كىرگەن. لېكىن، ئۇ نۇر باتۇرنى ئىزدەپ يۈرۈپ بىر نەچچە كۈن ھايال بولۇپ قالغان. چۈنكى، دۈشمەن مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنى سوۋېت ئىتتىپاقى چېگرا مۇداپىئە لىنىيەسىگە ئالداپ كىرىشتە ئۈتۈق قازانغان نۇر باتۇر ھوشۇر باتۇر بىلەن سەيدۇللا سەيپۇللايوفنى ئەمدى قايتىپ كېلىشى قىيىن دەپ پەرەز قىلىپ نىلقىغا كېتىپ قالغان ئىدى. ئالتە باتۇر ئىلى تەۋەسىگە كىرگەندىن كېيىن، ئىلى تەۋەسىدىكى بارلىق ساقچى - ھەربىي كۈچلىرىنى ئاساسلىق يوللار ۋە قاتناش تۈگۈنلىرىدە قاتتىق تەكشۈرۈشلەرنى يولغا قويغان. شۇڭلاشقا، ھوشۇر باتۇر نىلقىغا بېرىش ئۈچۈن خەتەرلىك ۋە خەۋپلىك تاغ يوللىرىنى تاللىۋالغان. ئۇ يەنە كۈندۈزى يوشۇرۇنۇپ، كېچىلىرى ئىلگىرىلەش تاكتىكىسىنى قوللانغان. ئۇ دۈشمەننىڭ ئىستىھكاملىرىغا ئالاھىدە قىزىققان بىرى بولغاچقا، نىلقىغا بېرىش يولىدا بىر نەچچە يەردىكى دۈشمەننىڭ ئىستىھكاملىرى ۋە ئىچكى ئەھۋاللىرى ھەققىدە ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى توپلاپ يۈرۈپ، 14 - ئاۋغۇست نىلقا ئۇلاستايدىكى پارتىزانلىق ئەترىتى باش شىتابىنىڭ قۇرۇلۇش مۇراسىمىغا ئاران ئۈلگۈرۈپ ئۇلاستايغا سالامەت يېتىپ كەلگەن. شۇنداق قىلىپ، فاتىخ باتۇر باشلاپ كەلگەن يەتتە مەشھۇر باتۇرنىڭ ئالتىسى نىلقىغا سالامەت يېتىپ كەلگەن. سەيدۇللا سەيپۇللايوف 1945 - يىلى 8 - ئاپرىلدىكى جۇمھۇرىيەت مىللىي ئارمىيىسى قۇرۇلۇش كۈنىگە ئۈلگۈرۈپ ئالمۇتادىن غۇلجىغا كەلگەن.

بۇ قوراللىق گۇرۇپپا نىلقا ناھىيىسىنىڭ 17 كىلومېتىر شىمالىدىكى شەرقتىن غەربكە سوزۇلغان كۆك قامىر تېغىنىڭ كۈنگەي تەرىپىدىكى ساپ ھاۋالىق تۈزلەڭلىككە جايلاشقان ئۇلاستاي قىشلىقىغا بېرىپ، ئەكبەر، سېيىت، غېنى، ئىۋان شۇتوۋ، مولداجان ،ناۋان قاتارلىق ئەزىمەتلەر بىلەن بىرلىشىپ ، قوراللىق كۈرەشلەرنى باشلىدى .ئۇلار ھەربىكەت باشلاشتىن ئىلگىرى ئولاستاي ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قىشلاقلاردا پۈتۈن ئاممىغا ئۆزىنى تەشۋىق قىلىپ، ئۇلارنى قوراللىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەشكىللىدى. نىلقا پارتىزانلىرىغا فاتىخ مۇسلىموۋ، ئەكبەر باتۇر ۋە غېنى باتۇرلار باشچىلىق قىلدى. مەزكۇر ئىنقىلابىي ھەربىكەتنىڭ باشلانغانلىقىنى بىلگەن گومىنداڭ تەرەپ ئۇلارنى تۇتۇش ئۈچۈن ئولاستايغا 30 ئەسكەر ئەۋەتتى. 1944 - يىلى 17 - ئاۋغۇست مەزكۇر پارتىزانلار تۇنجى قېتىم گومىنداڭ ئەسكەرلىرىگە قارشى جەڭ قىلىپ، ئۇلارنى تارمار قىلدى. بۇ جەڭدىن كېيىن خەلقنىڭ قوراللىق كۈرەش قىزغىنلىقى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈلدى. 20 - ئاۋغۇست پارتىزانلار يەنە بىر قېتىم كاتتا نۇسرەت قازاندى. كېيىنكى. 44 كۈن ئىچىدە ھەر ئىككى تەرەپ پۈتۈن كۈچىنى ئىشقا سېلىپ ئۇرۇش قىلىشتى.

ئىككىنچى قېتىملىق ھەل قىلغۇچ ئاساسلىق جەڭ نىلقا ناھىيە بازىرىغا ھۇجۇم قىلىش جېڭى بولدى. بۇ جەڭگە 500 گە يېقىن ئاتلىق پارتىزان قاتناشتى. پارتىزانلار 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى نىلقا ناھىيە بازىرىنى ئازاد قىلدى. گومىنداڭ دائىرىلىرى ناھايىتى چۆچۈپ كېتىپ، غۇلجىدىكى ھەربىي كۈچلىرىنى

كۆپلەپ يۆتكەپ، ئارقا - ئارقىدىن نىلقىغا قوشۇن ئەۋەتىپ، نىلقا ناھىيەسىگە تۆت تەرەپتىن ھۇجۇم باشلىدى ۋە نىلقا ناھىيە بازىرىنى تارتىۋالدى. ئەنە شۇنداق جىددىي جەڭ بولۇۋاتقان كۈنلەردە غۇلجىدىن ئادەم كېلىپ، 11 - ئاينىڭ 6 - كۈنى غۇلجىغا بېرىپ، 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئازاد قىلىشنى تەلەپ قىلدى. نەتىجىدە شۇ كۈنىلا 1000 دىن ئارتۇق ئاتلىق پارتىزان (350 چە ھەر خىل قورال - ياراغلىرى بار) مازاردىكى گومىنداڭ قىسىملىرىنى ئوققا تۇتۇپ يول ئېچىپ، تار يولى بىلەن غۇلجىغا قاراپ ئاتلاندى.

فاتىخ باتۇر غۇلجا شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغۇچى ئۇچ چوڭ زەربىدار ئەترەت باشلىقلىرى ئىچىدە غېنى باتۇرنىڭ قارام ۋە چۇس مىجەزىدىن ئەندىشە قىلاتتى. شۇڭا، چوڭ پىلانغا دەخلى يەتمىسۇن دەپ، غېنى باتۇرنىڭ مۇئاۋىنى ئوسمان ئىبراھىموفقا نۇر باتۇر ۋە ھوشۇر باتۇرنى قوشۇپ بەرگەن. نۇر باتۇرنىڭ سۈرئىتى ۋە ئىنكاسى بەك تېز ئىدى. ھوشۇر باتۇر جەڭ تاكتىكا ماھىرى ئىدى. نەتىجىدە، شۇلارنىڭ ماھارەتلىرىدىن پايدىلانغان غېنى باتۇرنىڭ زەربىدار ئەترىتى قالغان ئىككى ھۇجۇمچى ئەترەتتىن بىر كۈن بۇرۇن غۇلجىغا يېتىپ كەلدى. 300 دىن كۆپ ئادەمنىڭ كۈندۈزى يوشۇرۇنۇپ قېلىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلغان غېنى باتۇر 6 - نويابىر تاڭ ئېتىشى بىلەنلا فاتىخ باتۇرنىڭ ئانىسى، ئايالى ۋە تۆت پەرزەنتىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر نەچچە يۈز جامائەت ئەربابى قامالغان غۇلجا ساقچى ئىدارىسىگە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، نۇر باتۇر ۋە ھوشۇر باتۇرنى ئاساس قىلغان ئۆزىنىڭ ئەڭ ماھىر توققۇز نەپەر ئادىمنى بىلەن غۇلجا ساقچى ئىدارىسىنىڭ تۈرمىسىگە بېسىپ كىردى. ئوسمان ئىبراھىموف دۈشمەنگە قورشاپ ھۇجۇم قىلغاچ، غېنى باتۇر قاتارلىقلارنىڭ تۈرمىدىكى مەھبۇسلارنى ساق - سالامەت قۇتقۇزۇپ چىقىشىدا ھالقىلىق رول ئويناندى. شۇ كۈنى كەچ پەيتىدە قالغان ئىككى زەربىدار ئەترەتمۇ غۇلجىغا يېتىپ كېلىپ غېنى باتۇرلار بىلەن ئۇچرىشىپ قوشۇنىنى رەتلىدى.

شۇنداق قىلىپ، 11 - ئاينىڭ 7 - كۈنى شەرقتىن نىلقا پارتىزانلىرى، غەربتىن قورغاس پارتىزانلىرى غۇلجا شەھىرىدىكى قوزغىلاڭ تەييارلىقىنى كۆرۈپ قويغان خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىكتە ئۇچ كۈن شىددەتلىك جەڭلەرنى قىلىپ، غۇلجا شەھىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى گومىنداڭدىن ئازاد قىلدى . غۇلجا شەھىرىدىكى ھەربىي ئايرودرومىلارغا قېچىپ كىرىۋالغان گومىنداڭ قوشۇنلىرى 1945 - يىلى 1 - ئاينىڭ 29 - كۈنى ئاخىر تارمار بولۇپ ،غۇلجا شەھىرى تولۇق ئازاد بولدى. ھەربىي ۋە ئايرودروم ئۇرۇشلىرىدىن كېيىنكى يەنە بىر قېتىملىق شىددەتلىك ئۇرۇشلار جىڭ ۋە شىخۇدا يۈز بەردى.

مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئوفىتسېرى توختى ئىبراھىمنىڭ «مىللىي ئارمىيەنىڭ جەڭگىۋار مۇساپىسى» ماۋزۇلۇق كىتابى ۋە باشقا تارىخى ئۇچۇرلارغا ئاساسلانغاندا، مىللىي ئارمىيەنىڭ ئوتتۇرا

يۇنىلىشته جەڭ قىلغۇچى قىسىملىرى 1945-يىلى، 7-ئايدىن باشلاپ، يۇڭجىخو قاتارلىق جايلاردا جەڭ قىلىپ، شەرقىه سىلجىشقا باشلىغان ۋە 1945-يىلى، 8-ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ ئىككى ئاساسلىق مۇداپىئە بازىسى جايلاشقان جىڭ ۋە شىخۇنى ئىگىلەش هەربىي هەرىكەت پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشكەن.

مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئالدى بىلەن ئۇرۇمچى لىنىيەسىدىكى مۇهىم مۇداپىئە توسۇقى-شىخۇغا هۇجۇم قوزغاپ، جىڭنى ئىسكەنجىگە ئېلىش، شىخۇدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى تارمار قىلىش ئارقىلىق جىڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنى «يېتىم قالدۇرۇپ يوقىتىش ئىستراتېگىيەسى» قوللانغان ئىدى.

مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئوفىتسېرلىرىدىن توختى ئىبراهىم ۋە زاهىر ساۋدانوفنىڭ ئەسلىمە كىتابلىرى، تەيۋەنلىك تارىخچى جاڭ داجۇننىڭ «شىنجاڭدىكى يەتمىش يىللىق بوران چاپقۇن» ۋە باشقا تارىخى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، گومىنداڭ مەركىزى هۆكۈمىتى رەهبەرلىرى 1945-يىلىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ، ئىلىغا قايتۇرما هۇجۇم قوزغاش ۋە مىللىي ئارمىيەنىڭ ئۇرۇمچىگە هۇجۇم قىلىپ، داۋاملىق شەرقىه ۋە باشقا رايونلارغا كېڭىيىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئىچكىرى خىتايدىن قوشۇن يۆتكەشكە كىرىشىپ، جىڭ ۋە شىخۇدا كۈچلۈك مۇداپىئە قورغانلىرى، ئىستىهكاملىرىنى قۇرۇپ، ئىككى دېۋىزىيەدىن ئارتۇق ئەسكىرىي كۈچنى ئورۇنلاشتۇرغان.

گومىنداڭ 8-ئۇرۇش رايونى قوماندانى جۇ شاۋلياڭ گومىنداڭ 29-گۇرۇپپا ئارمىيەسىنىڭ قوماندانى لى تېجۇننى بارلىق ئۇرۇشقا قوماندانلىق قىلىشقا، ئۇنىڭ قارمىقىدىكى ئىككى دېۋىزىيەدىن تۇزۇلگەن يېڭى ئىككىنچى ئارمىيەنىڭ قوماندانى شې يىفېڭنى شىخۇدا تۇرۇپ، شىخۇ، جىڭ ۋە باشقا جايلاردىكى بارلىق قوشۇنلارغا بىۋاسىته قوماندانلىق قىلىشقا، 45-دېۋىزىيە كوماندىرى گېنېرال گۇ چىنى جىڭ سېپىگە قوماندانلىق قىلىشقا تەينىلىگەن.

مىللىي ئارمىيە باش قوماندانلىق شتابى ئالدى بىلەن شىخۇنى ئازاد قىلىش ئۈچۈن سۈيدۈڭ پىيادە ئەسكەرلەر پولكى، تارباغاتاي 6-ئاتلىق ئەسكەرلەر پولكى، موڭغۇل مۇستەقىل ئاتلىق دېۋىزىيونى ۋە مۇهاپىزەتچىلەر باتالىيونى هەم بىر قىسىم پارتىزانلارنى شىخۇ سېپىگە يۆتكىگەن بولۇپ، ئادەم سانى تۆت مىڭ ئەتراپىدا ئىدى.

سۈيدۈڭ پىيادە ئەسكەرلەر پولكى ئالدى بىلەن 1945-يىلى 2-سېنتەبىر كۈنى شىخۇنىڭ سىرتىدىكى مۇهىم تايانچ بازا-چېپەنزىنى ئىشغال قىلىپ، شىخۇغا قىستاپ كەلدى. ئەينى چاغدا گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ شىخۇ مۇداپىئە سېپىگە ئورۇنلاشتۇرغان قوشۇنلىرىنىڭ ئادەم سانى 5 مىڭدىن ئېشىپ

كەتكەن بولۇپ، گومىنداڭ قوشۇنلىرى شىخۇدا ئۇچ قەۋەت مۇداپىئە لىنىيىسى قۇرغان.

توختى ئىبراھىمنىڭ يۇقىرىقى كىتابىدا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇلار شىخۇدا كۆپ ساندىكى مۇداپىئە ئىستىھكاملىرى، يۇزلىگەن مۇداپىئە گەمىلىرى ۋە ئاكوپىلارنى قۇرغان. مىللىي ئارمىيەمىز ھۇجۇم قىلىدىغان دۈشمەن گومىنداڭ ئاكوپىلىرىنىڭ ئالدى پۈتۈنلەي تۈزلەڭلىك ۋە سازلىق جاي بولۇپ، دالدا بولغۇدەك دەرەخ ۋە باشقا ھېچنېمە يوق ئىدى. ئەنە شۇنداق قىيىن شارائىت ئاستىدا،

4 ـ سېنتەبىر كۈنى مىللىي ئارمىيە باش قوماندانى ئىۋان پالېنوۋ شىخۇنى يېڭى قورشاۋغا ئالغان قوشۇنلارغا شىخۇ ناھىيە بازىرىغا ئومۇمىي ھۇجۇم قىلىش بۇيرۇقى چۈشۈردى. نەتىجىدە، مۇتلەق كۆپ قىسمى ئۇيغۇرلاردىن تەركىب تاپقان سۈيدۈڭ پىيادىلەر پولكى ئاساسلىق ھۇجۇمچى كۈچلۈك ۋەزىپىسىنى ئاتقۇردى. مىللىي ئارمىيە 5ـكۈنى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ بىرىنچى مۇداپىئە توسۇقىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، شىخۇ بازىرىنىڭ شىمالى تەرىپىدىكى قارادۆڭ مەھەللىسىنى ئىگىلىدى، 7ـكۈنى يەنە بارلىق كۈچلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئومۇمىي ھۇجۇم باشلاپ، گومىنداڭ ئارمىيەسىنىڭ 2ـمۇداپىئە لىنىيەسىنى بۆسۈپ ئۆتتى، 8ـسېنتەبىر كۈنى تاڭ سەھەردە 3ـمۇداپىئە لىنىيەسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، شىخۇ ناھىيە بازىرى تولۇق ئىشغال قىلىندى.

مىللىي ئارمىيە شىخۇغا ھۇجۇم قىلغان كۈنىنىڭ ئەتىسى، يەنى 1945ـيىلى، 5ـسېنتەبىر كۈنى مىللىي ئارمىيەنىڭ غۇلجا پىيادىلەر 2ـپولكى، تېكەس 1ـئاتلىق پولكى، غۇلجا زاپاس 4ـپولكى، تۇڭگان مۇستەقىل ئاتلىق باتالىيونى قاتارلىق ھەربىي كۈچلىرى جىڭغا ھۇجۇم باشلىغان بولۇپ، ئوخشاشلا 8ـسېنتەبىر كۈنى جىڭدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ قاتمۇـقات مۇداپىئە لىنىيەلىرى، ئاكوپىلىرىنى بۆسۈپ، ئۆتۈپ، جىڭنى ئىشغال قىلغان.

جىڭ جەڭ مەيدانىدا ئۇيغۇر، قازاق، تۇڭگان ۋە شىبە جەڭچىلىرى ئاجايىپ قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن. جۈملىدىن ئۇيغۇر جەڭچىسى زىخرۇللام نادىروف ئۆزى يالغۇز جىڭدىكى دۈشمەننىڭ ئۇچ ئىستىھكامىنى پارتلىتىپ، قەھرىمانلىق ياراتقان. شىخۇدىكى ئۇرۇشلاردا ئوسمان ئىبراھىموف ئىشەنگۈسىز قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ، ئۆز جېنىنى پىدا قىلىش بەدىلىگە دۈشمەننىڭ ئۇچ چوڭ مۇداپىئە ئىستىھكامىنى پارتلىتىپ شىخۇ شەھىرىنى ئازاد قىلىشقا ئاساس سېلىشتەك تۆھپىسى بىلەن قوشۇنداكى بارچە ئوفىتسېر ئەسكەرلەرنىڭ چوڭقۇر ھۆرمىتىگە ئېرىشكەن ئىدى. مىللىي ئارمىيە زەمبىرەكچىلەر دىۋىزىيونىنىڭ كوماندىرى، مەرھۇم پولكوۋنىك ئەسەد تېيىپوف ئۆز ئەسلىمىلىرىدە مىللىي ئارمىيە زەمبىرەكچىلەر قىسمىنىڭ جىڭ ۋە شىخۇدىكى جەڭلەردە رولىنى قانداق جارى قىلدۇرغانلىقى ھەققىدە بىباھا

مەلۇماتلارنى بەرگەن.

هوشۇر مامۇتوف 8 ـ سېنتەبىر كۈنى شىخۇ شەھرى ئازاد بولغاندىن كېيىن، ئوتتۇز توققۇز نەپەر جەسۇر ـ جەڭگىۋار سەپدىشىنى باشلاپ، ئاتلىرىنىڭ قۇيرۇق قىسمىغا يانتاقلارنى باغلاپ، يارىش ۋادىسىنىڭ توپلىق تۈزلەڭلىكىدە 40 ئاتنى ئىككى تەرەپتىن چاپتۇرۇپ ماناس دەرياسى بويىغا قىستاپ كەلگەن. جەڭ ۋە شىخۇدا ئېچىنىشلىق شەكىلدە تارمار بولۇپ يۈرىكى قېپىدىن چىقىپ كەتكەن دۈشمەنلەرگە مەزكۇر 40 نەپەر جەسۇر ئەزىمەت ئون ھەسسە، ھەتتا نەچچە يۈز ھەسسە كۆپىتەك كۆرۈنۈپ كەتكەن. بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ چاپقۇر ئاتلىرىنىڭ قۇيرۇقلىرىغا باغلانغان يانتاقلار ۋە شاخ ـ شۇمبىلار يەردىكى توپا ـ چاڭلارنى ئاسمان ـ پەلەك ئۆرلىتىپ، ماناستىكى دۈشمەنلەرنى ئالاقزادە قىلىۋەتكەن. بۇنى 9 ـ سېنتەبىردىكى جۇ شاۋلىياڭنىڭ جاڭ كەيشىگە يازغان ۋىدالىشىش مەكتۇبى ۋە شۇ كۈنى كەچتە جاڭ كەيشى جۇشاۋلىياڭغا يوللىغان جاۋاب مەكتۇبىدىكى ئالدىنقى سەپلەردىكى مۇداپىئە ئاكوپلىرىنى تاشلاپ قاچقان ئەسكەرلەرنى رەھىم قىلماي ئېتىپ تاشلاپ ھەقىقىدىكى بۇيرۇقلىرىنىڭ مەزمۇنىدىن كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

هوشۇر مامۇتوف پەقەت 39 نەپەر جەسۇر ئەزىمەتكە باشچىلىق قىلىپ، بىر نەچچە مىڭدەك دۈشمەن ئەسكىرى ساقلاۋاتقان ماناس ناھىيە بازىرىنى بىر پاي ئوق ئاتمايلا ئازاد قىلغان. بۇ غەلىبە ئۇيغۇر تارىخىغا يېزىلماي قالغان. چۈنكى بۇ چاغدا جەڭ ۋە شىخۇنىڭ بىر سوتكا ئىچىدىلا قولدىن كەتكىنىدىن ۋە ماناس تەرەپكە ئاسمان پەلەك چاڭ ئۆرلىتىپ كېلىۋاتقان 40 نەپەر ئەزىمەتنىڭ سۈر ـ ھەيۋىسىدىن ئىنتايىن ئالاقزادە بولۇپ كەتكەن دۈشمەنلەرنى ماناسنى تاشلاپ قۇتۇبىغا قېچىپ كەتكەن ئىدى. مەزكۇر قورقۇنچاق دۈشمەنلەرنىڭ ئۇرۇمچىدە تۇرۇۋاتقان ھەربىي باشلىقلىرىدىن ئۆزىنى قالتىس چاغلايدىغان ئاتالمىش خىتاي سەككىزىنچى ئۇرۇش رايونى باش قوماندانى جۇ شاۋلياڭ تۇنجى قېتىم جاڭ كەيشىدىن جىددىي قۇتقۇزۇشنى تەلەپ قىلىپ، شەرقىي تۈركىستان مىللىي ئارمىيەسىنىڭ ئۇرۇمچىگە 150 كىلومېتىرلا كېلىدىغان ماناسقا قىستاپ كەلگەنلىكى، ئۇلارنىڭ ئىككى سائەتتىن ئىككى كۈنگىچە ئۇرۇمچىگە باستۇرۇپ كېلىش خەۋپى كۈچلۈكلىكىنى، ئىچكى خىتايدىن ياردەمگە كېلىدىغان زاپاس قوشۇنلارنىڭ 10 كۈندە ئۇرۇمچىگە ئاران يېتىپ كېلەلەيدىغانلىقىنى، شۇڭلاشقا، جاڭ كەيشىنىڭ دەرھال جىددىي تەدبىر قوللىنىپ ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇۋېلىشىنى، ئۇنداق بولمىغاندا ئۆزىنىڭ ئاتالمىش پىرقە دۆلەت ئۇچۇن قۇربان بولۇشقا تەييار تۇرىدىغانلىقىنى ئىزھار قىلغان.

جاڭ كەيشى ئەمدى ھەربىي كۈچ بىلەن ئۇيغۇرلارغا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى، بىردىنبىر كارغا كېلىدىغان چارىنىڭ دەل ستالىنغا ناماقۇل بولۇپ، ستالىننىڭ يالتا يىغىنىدا خىتاي، يىراق شەرق ۋە موڭغۇلىيەدە ئېرىشكەن مەنپەئەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىش ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، دەرھال موسكۋاغا يالۋۇرۇشقا باشلىغان. يېرىم يىلدىم بۇيان خىتاينىڭ مۇشۇ خىل پوزىتسىيەسىنى كۈتۈۋاتقان جوزىف ستالىن 1945 - يىلى 15 - سېنتەبىر كۈنى موسكۋادا مەخسۇس شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە مۇھىم مەخپىي قۇرۇلتاي ئاچقان. شۇ كۈنكى يىغىنىنىڭ روھى بويىچە، مىللىي ئارمىيە ماناس دەرياسى بويىدا توختىتىلىپ قويۇلغان. مىللىي ئارمىيەنىڭ دۈشمەن قالدۇق كۈچلىرىگە ئۇدا قوغلاپ زەربە بېرىش ئورنىغا، بىردىنلا كىچىككىنە بىر دەريا بويىدا توختاپ قالغىنىدىن قاتتىق نارازى بولغان جۇمھۇرىيەت رەئىسى ئەلىخان تۆرە مىللىي ئارمىيەنىڭ باش قوماندانى ئىۋان پالىنوف بىلەن ناھايىتى قاتتىق تەگىشىپ قالغان. ھەتتا ئۇنىڭ مەيدىسىدىكى پاگونلارنى يۇلۇۋالغان. ئەپسۇس، ستالىن شۇ چاغدىكى مىللىي ئارمىيەنىڭ ھەر قايسى قوماندانلىق ۋە باشقۇرۇش ئورگانلىرىنى پۈختا كونترول قىلىپ بولغان ئىدى. ئاقىۋەت، ئەلىخان تۆرە ئىۋان پالىنوفنى ئۆرۈمچىگە ھۇجۇم قىلدۇرالماي قاتتىق غەزەپلەنگەن. ئىۋان شۇ كۈندىكى مۇنازىرىدە ئوچۇق - ئاشكارا ئۆزىنىڭ ئىلى تەرەپنىڭ ئەمەس، بەلكى موسكۋانىڭ بۇيرۇقىنى شەرتسىز ئىجرا قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلغان ئىدى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن بولسا كېرەك، 11 كۈن مانا‌سنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان ھوشۇر مامۇتوف باشچىلىقىدىكى 40 نەپەر جەسۇر ئەزىمەت 1945 - يىلى 22 - سېنتەبىر كۈنى كەچتە نائىلاج ماناس دەريا‌سىنىڭ غەربىي قىرغىقىغا قايتىپ كەلگەن. چۈنكى، جاڭ كەيشى شۇ يىلى 11 - سېنتەبىردىن 21 - سېنتەبىرگىچە ھەم ئامېرىكىغا ھەم سوۋېت ئىتتىپاقىغا يالۋۇرۇپ يۈرۈپ، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ دەريا - دەريا كەبى قانلىرى بەدىلىگە كەلگەن غەلىبە مېۋىسىنى سىياسىي ھىيلە - نەيرەڭلەر ۋە ستالىنغا بەرگەن مەنپەئەتلەر بەدىلىگە تارتىۋالغان ئىدى.

ھوشۇر مامۇتوف باشلىق 40 ئەزىمەت ئەسلى قىزغىن قارشى ئېلىنىشى ۋە تەقدىرلىنىشى كېرەك ئىدى. ئەپسۇس، ئۇلار ماناستىن قايتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بارچە بۇيرۇقلىرىنى بەجانىدىل ئورۇنلايدىغان ئورۇس باشلىقلىرىنى تەرىپىدىن ئىنتايىن سوغۇق ۋە قوپال مۇئامىلىگە ئۇچرىغان. ھەتتا ئۇلارنىڭ قورالىرى يىغىۋېلىنىپ، ھەپسىگە ئېلىنغان. كېيىنچە فاتىخ باتۇر ۋە يېڭىدىن يارىسىنى داۋالىتىپ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن قايتىپ كەلگەن غېنى باتۇر تەڭ كۈچەپ، ھوشۇر مامۇتوف باشلىق 40 نەپەر ياشىنى مىرزا قاماقتىن خالاس قىلىپ، ئۇلارنى نىلقىغا تولۇق قايتۇرۇپ كەلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن، ھوشۇر باتۇر ھەققىدىكى گەپ - سۆزلەر پەيدىنپەي ئازىيىپ كەتكەن. ھەتتا، ئۇنىڭ 1944 - يىلى 8 - ئايدىن 1945 - يىلى 9 - ئايغا قەدەر كۆرسەتكەن قەھرىمانلىقلىرى ھەققىدە بىرەر ئەسەرمۇ يېزىلمىغان.

كېيىنچە، 1945 ـ يىلى 11 ـ سېنتەبىردىن 1949 ـ يىلى 22 ـ دېكابىردا ئۇرۇمچىگە يېتىپ كېلىپ، ئاتالمىش خىتاي خەلق ئازادلىق ئارمىيەسىنىڭ 5 ـ كورپۇسىغا ئايلاندۇرۇلغان. قىسقىغىنە ئۇچ ئايدىكى ئۆزگىرىشلەردىن كېلەچەكنى تەسەۋۋۇر قىلالىغان ھوشۇر باتۇر 1955 ـ يىلى كۈز ئايلىرىدا بەش يىلغا يېقىن نەزەربەنت ۋە تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز ئېغىر سىياسىي تەقىپ ھاياتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھۆرمەتلىك ھەربىي مەشقاۋۇلى فاتىخ باتۇر ۋە قەدىناس ئاتا يوللۇق سەپدىشى غېنى باتۇرلارغا ئەگىشىپ سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىتتىپاقداش جۇمھۇرىيەتلىرىگە كۆچۈپ چىققان.

سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەنپەئەتى ئۈچۈن ئەمەس، ئۆز خەلقى ۋە مىللىي دۆلىتىنىڭ مىللىي مەنپەئەتى ئۈچۈن جان تىكىپ كۈرەش قىلغان ھوشۇر باتۇر سوۋېت ئىتتىپاقىدىمۇ ئۆزىگە تېگىشلىك ھۆرمەت ۋە ئىمتىيازلاردىن مەھرۇم قىلىنغان. شۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭ كېيىنكى ۋە ئاخىرقى ھاياتى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتقا ئىگە ئەمەسمىز.

مەيلى نېمىلا بولمىسۇن، مەزكۇر ھوشۇر باتۇر ئۇيغۇر ھەربىي ئىشلار تارىخىدىكى ئاز ئۇچرايدىغان ئۇرۇش تاكتىكا ماھىرى ۋە جەڭ تاكتىكىلىرى ئارقىلىق ئۆزىدىن نەچچە يۈز ھەسسە كۈچلۈك دۈشمەن ئۈستىدىن غەلىبە قىلالىغان تەڭداشسىز ئەزىمەت. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز دۆلىتىنىڭ ھۆرلىكى ۋە خەلقىنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئۈچۈن كۈرەش قىلغان بۇ ئەزىمەتنى مەڭگۈ ئۇنتۇپ قالمايدۇ.

تۈگۈنلەر ۋە يېشىملەر

ھورمۇز بوغۇزى ۋە ئىنى خەلدۇننىڭ جۇغرافىيە - كۆچ نەزەريەسى

مۇرات سوفۇئوغلى

هورمۇز بوغۇزىدىكى جىددىيچىلىك ۋە ئىنبى خەلدۇننىڭ جۇغراپىيە ـ كۆچ نەزەريىسى

مۇرات سوفۇئوغلى

14 ـ ئەسىردىكى ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى خەلدۇن ئۆزىنىڭ «مۇقەددىمە» ناملىق شاھانە ئەسىرىدە، كوللېكتىپ كىملىككە ئاساسلانغان گۇرۇھ ئىتتىپاقلىقىنى كۆرسىتىدىغان «ئەسەبىيەت» ئۇقۇمىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ئۇقۇم كۈنىمىزدىكى سىياسىي تەپەككۇرغىمۇ تەسىر كۆرسىتىپ كەلمەكتە.

بۈنىڭدىن سىرت، ئىبنى خەلدۇننىڭ يەنە جۇغراپىيە ۋە ئىقلىمنىڭ ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىق بىلەن بىرلىكتە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تەرەققىياتىدا ۋە ھەربىي توقۇنۇشلارنىڭ شەكىللىنىشىدە ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدىغانلىقى توغرىسىدىكى قارىشىمۇ بار.

ئۇ ۋاپات بولۇپ ئالتە ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەن بۈگۈنكى كۈنىدىمۇ، مۇتەخەسسىلەرنىڭ قارىشىچە، ئىبنى خەلدۇننىڭ ئىدىيەلىرى ئامېرىكا بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى ھورمۇز بوغۇزىدا يۈز بېرىۋاتقان نۆۋەتتىكى جىددىي ۋەزىيەت بىلەن ھەيران قالارلىق دەرىجىدە زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەن.

ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى غايەت زور ھەربىي كۈچ تەڭپۇڭسىزلىقىغا قارىماي، تېھران ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىدىن پايدىلىنىپ، دەل مەزكۇر ئالىمنىڭ نەزەريىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان شەكىلدە ۋاشىڭتونغا خىرىس قىلماقتا.

دۇزجە ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ جەمئىيەتشۇناسى، شۇنداقلا ئىبنى خەلدۇن ئەسەرلىرى مۇتەخەسسىسى قادىر جاناتان «TRT World» قانىلىغا مۇنداق دېدى: «ئاخىرقى ھېسابتا، ھورمۇز بوغۇزى ئەتراپىدىكى جىددىي ۋەزىيەت ئىبنى خەلدۇننىڭ بىر مۇھىم قارىشىنىڭ زامانىۋى دۇنياىدىمۇ كۈچكە ئىگە ئىكەنلىكىنى قايتا ئىسپاتلاپ بەردى. تارىخ پەقەت رەھبەرلەرنىڭ ئىرادىسى ۋە قوشۇنلارنىڭ كۆلىمى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى جەمئىيەتلەر پائالىيەت ئېلىپ بېرىۋاتقان جۇغراپىيەلىك مۇھىت بىلەنمۇ شەكىللىنىدۇ.»

گەرچە ئامېرىكا ھېلىھەم دۇنيادىكى ئەڭ قۇدرەتلىك ھەربىي ۋە ئىقتىسادىي كۈچ بولسىمۇ، ترامپ ھۆكۈمىتى پارس قولتۇقىدا ئۆزىدىن كۆپ ئاجىز بىر رەقىبى تەرىپىدىن چەكلىمىگە ئۇچراپ قالدى.

ئىران دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم نېفىت ئۆتكەللىرىنىڭ بىرى بولغان ھورمۇز بوغۇزىدىكى ئىستراتېگىيەلىك ئورنىدىن ۋاشىنگتونغا قارشى ئىقتىسادىي بېسىم نۇقتىسى سۈپىتىدە پايدىلاندى.

ئەڭ تار يېرىنىڭ كەڭلىكى ئاران بىر نەچچە كىلومېتىرلا كېلىدىغان ھورمۇز بوغۇزىدىن دۇنيا دېڭىز نېفىت سودىسىنىڭ تەخمىنەن 20% تىن 25% كىچە بولغان قىسمى، شۇنداقلا زور مىقداردىكى سۇيۇقلاندۇرۇلغان تەبىئىي گاز ئۆتىدۇ.

بۇ يەردە يۈز بەرگەن ھەر قانداق توسالغۇنىڭ تەسىرى پەقەت ئامېرىكا-ئىران توقۇنۇشى بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، بەلكى پارس قولتۇقى سىياسىتىگە، يەرشارى ئېنېرگىيە بازارلىرىغا ۋە تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىكى ئىقتىسادقا چېتىلىدۇ.

جاناتان سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر ئىبنى خەلدۇن بۈگۈنكى كۈندە ھايات بولغان بولسا، ئۇ بەلكىم ھورمۇز بوغۇزىنى جۇغراپىيەنىڭ سىياسەت ۋە ئىقتىسادقا ئايلىنىشىنىڭ ئەڭ روشەن زامانىۋى مىساللىرىنىڭ بىرى دەپ قارىغان بولاتتى.»

توقۇنۇشنىڭ قەيەردە يۈز بېرىشىگە قاراپ، جۇغراپىيەلىك ئامىللار ھەربىي كۈچ جەھەتتىكى تەڭپۇڭسىزلىقنى تولۇقلاشقا يارىدەم بېرەلەيدۇ. گەرچە ئامېرىكا مۇتلەق ھەربىي ئۈستۈنلۈككە ئىگە بولسىمۇ، ئىراننىڭ مەزكۇر بوغۇزنى بويلاپ ئۇزۇنغا سوزۇلغان دېڭىز قىرغاقلىرى، يېقىن ئەتراپتىكى ئاراللىرى، دېڭىز ئارمىيە بازىلىرى، شۇنداقلا باشقۇرۇلىدىغان بومبا ۋە ئۇچقۇچىسىز ئايروپىلان قوراللىرى ئۇنىڭغا بۇ رايوندا زور ئىستراتېگىيەلىك ئەۋزەللىك ئاتا قىلىدۇ.

جاناتان سۆزىنى خۇلاسىلاپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىراننىڭ ئوچۇق ئۇرۇشتا ئامېرىكا دېڭىز ئارمىيەسىنى مەغلۇپ قىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق. پەقەت بىر قانچە پاراخوتىنىڭ قاتنىشىغا خەۋپ يەتكۈزۈش، دېڭىز مىناسى ۋەھىمىسى پەيدا قىلىش ياكى سۇغۇرتا شىركەتلىرىنىڭ خەۋپ-خەتەر مۆلچەرىنى ئۆزگەرتىۋېتىشلا يەرشارى سودىسىنى ئاستىلىتىشقا تامامەن يېتىپ ئاشىدۇ.»

ئۇ يەنە مۇنداق دەيدۇ: «ھورمۇز بوغۇزىغا ئوخشاش تار سۇ يوللىرى ئىرانغا ئوخشاش بىر رايون خاراكتېرلىك كۈچكە، دۇنياۋى دەرىجىدىن تاشقىرى كۈچكە تاقابىل تۇرۇشتا (شۇ رايوندىكى كۈچنى) مەلۇم ئۈستۈنلۈككە ئىگە قىلىدۇ.»

جۇغراپىيە ھەممىنى بەلگىلەمدۇ؟

گەرچە سەئۇدى ئەرەبىستان ۋە ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكىگە ئوخشاش قولتۇق دۆلەتلىرى باشقا نېفىت ئېكسپورت يوللىرىنى ئىزدەۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭ ئۈچۈن خېلى كۆپ ۋاقىت كېتىدۇ. دۇنيا سودىسىنىڭ 80 پىرسەنتتىن كۆپرەكى دېڭىز يولى ئارقىلىق بولىدۇ.

خەلقئارا سودا مۇتەخەسسىسى ئالېكس مىلس (Alex Mills) 3-ئايدا يازغان ماقالىسىدە مۇنداق دەپ كۆرسەتكەن: «شۇڭلاشقا، بۇ خىل مۇھىم ئۆتكەللەرنىڭ بىرىلا قىسقا ۋاقىت تاقىلىپ قالغان تەقدىردىمۇ، ئىقتىسادىي زەربە كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ئەگەر ئۇزۇن مۇددەت تاقىلىپ قالسا، ئەڭ يېنىك بولغاندىمۇ يەرشارىۋى قالايمىقانچىلىقنى، ئەڭ ئېغىر بولغاندا بولسا ئاسانلا زور بىر كىرىزىسنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ.»

ئۇ يەنە مۇنداق دېگەن: «ئىستراتېگىيەلىك ئورنى مۇھىم بىر دۆلەتنىڭ يەرشارىۋى ئىقتىسادىي زەربىلەرنى ئاسانلا پەيدا قىلالايدىغانلىقىنى ئىران ئىسپاتلاپ بەردى. گېئوسىياسىي شەيتان بوتۇلكىدىن چىقتى — دۆلەتلەر جۇغراپىيەلىك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ يەرشارىۋى سودىنى قالايمىقانلاشتۇرۇش ئارقىلىق، نىسبەتەن تۆۋەن بەدەل بىلەن ئۆزلىرىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئورنىنى كۈچەيتەلەيدۇ.»

ئۇ ئىرانىنىڭ ئاجىز ئىقتىسادىي ئەھۋالىنى ھەمدە كۆپ قىسىم ئۇرۇش پاراخوتلىرى ئامېرىكا ۋە ئىسرائىلىيەنىڭ بىرلەشمە ھەربىي زەربىسىدە چۆكتۈرۈۋېتىلگەن ئاجىز دېڭىز ئارمىيەسىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دېدى: «ئەگەر بۇنداق ئۇستۇنلۇك ئىقتىسادى مۇقىم ياكى زامانىۋى دېڭىز ئارمىيەسىگە ئىگە بىرەر دۆلەتنىڭ قولىدا بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتى تېخىمۇ ئېغىر بولاتتى.»

گەرچە مىلس ئىران بىلەن ئامېرىكا ئوتتۇرىسىدىكى جىددىيچىلىك ئارقا كۆرۈنۈشىدە جۇغراپىيەنىڭ كۈنسېرى ئېشىۋاتقان ئەھمىيىتىنى تەكىتلىگەن بولسىمۇ، ئەمما مۇتەخەسسىلەر ئىنىنى خەلدۇننىڭ ئىدىيەسىنى پەقەتلا «جۇغراپىيە تەقدىردۇر» دېگەن ئامىمباب ئىبارىگە يىغىنچاقلاپ قويۇشتىن ئاگاھلاندۇرماقتا.

«جۇغراپىيە تەقدىردۇر» دېگەن بۇ ئىبارە كۆپىنچە ھاللاردا ئىنىنى خەلدۇنغا نىسبەت بېرىلسىمۇ، ئەمما مۇتەخەسسىلەر ئۇنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە بۇ سۆزنى ھەرگىز ئىشلەتمىگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويماقتا.

جاناتانمۇ جۇغراپىيەنى تەقدىر دەپ قاراشقا قوشۇلمايدۇ. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئىبنى خەلدۇن جۇغراپىيەنى پەقەت «ئەسەبىيەت» دىنامىكىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تېخىمۇ كەڭ بىر رامكىنىڭ بىر قىسمى دەپلا قارىغان.

ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ مۇنداق دەيدۇ: «ئىبنى خەلدۇننىڭ چۈشەنچىسى بويىچە ئېيتقاندا، ئەۋزەل بىر جۇغراپىيە پەقەت كۈچلۈك ئىجتىمائىي ھەمكارلىق، ئۇنۇمدار دۆلەت قۇرۇلمىسى ۋە يېتەرلىك ئىقتىسادىي بايلىق بىلەن بىرلەشكەندىلا، ئاندىن ئۇزاق مۇددەتلىك قۇدرەتكە ئايلىنالايدۇ.»

گەرچە ئىران ئامېرىكا-ئىسرائىلىيە توقۇنۇشىدا چىدامچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، ئەمما تېھران يەنىلا ئىقتىسادىي قىينىچىلىق، سىياسىي جەھەتتىن يېتىم قېلىش ۋە ئىچكى نارازىلىق قاتارلىق كۆرۈنەرلىك ئاجىزلىقلارغا دۇچ كەلمەكتە. بۇ ئەھۋال توقۇنۇشنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك يۈنىلىشىنى ئېنىقسىز قىلىپ قويماقتا.

ئىستانبۇل 29-ماي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىسلام پىكىر تارىخى تەتقىقاتچىسى تاھسىن گۆرگۈنمۇ ئىبنى خەلدۇننىڭ ئىدىيەلىرى بىلەن نۆۋەتتىكى ھورمۇز سۇركىلىشى ئوتتۇرىسىدا ئوخشاشلىقلار بار دەپ قارايدۇ.

ئۇ ئىرانىنىڭ ئاجىز ئىقتىسادىي ئەھۋالى ۋە ئۇرۇش پاراخوتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئامېرىكا بىلەن ئىسرائىلىيەنىڭ بىرلەشمە ھەربىي زەربىسىدە چۆكتۈرۈۋېتىلگەن ئاجىز دېگىز ئارمىيەسىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دېدى: «ئەگەر بۇنداق تەسىر كۈچى — مۇقىم ئىقتىسادقا ياكى ئەڭ ئىلغار دېگىز ئارمىيەسىگە ئىگە بىر دۆلەتنىڭ قولىدا بولغان بولسا، بۇنىڭدىن كېلىپ چىقىدىغان ئاقىۋەت تېخىمۇ ئېغىر بولاتتى.»

جاناتانغا ئوخشاشلا، ئۇمۇ ئىبنى خەلدۇننىڭ جۇغراپىيەنى سىياسىي ئىشلارنىڭ بىردىنبىر بەلگىلىگۈچى ئامىلى دەپ قارىمايدىغانلىقىنى، بەلكى ئۇنى كىلىمات ۋە جۇغراپىيەلىك شارائىت بىلەن بىرگە ئويلىشىدىغانلىقىنى ئېيتتىدۇ.

شۇنداق بولسىمۇ، گۆرگۈن ئىبنى خەلدۇننىڭ جۇغراپىيەگە ئەھمىيەت بېرىشى ھورمۇز بوغۇزىدىكى نۆۋەتتىكى تۇرغۇنلۇقنى چۈشەندۈرۈشكە ياردەم بېرىدۇ دەپ قارايدۇ.

گۆرگۈن «TRT World» قانىلىغا مۇنداق دەيدۇ: «ھەرقانداق بىر دۆلەت گەرچە قۇدرەتلىك ھەربىي كۈچكە ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ھورمۇز بوغۇزىغا ئوخشاش مەلۇم بىر جۇغراپىيەلىك توسالغۇغا ئۇچرىغاندا، ئۇنىڭ كۈچ-قۇدرىتى چەكلىمىگە دۇچ كېلىشى مۇمكىن.»

سوغۇق مۇناسىۋەتلەر ئۇرۇشى مەزگىلىدە، يىراق مۇساپىلىك باشقۇرۇلىدىغان بومبىلار جۇغراپىيەنىڭ ئەھمىيىتىنى تۆۋەنلەتكەندەك ئەھۋال مەۋجۇت ئىدى.

ئىستانبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى ئىسلام تەتقىقاتى ئىنستىتۇتىنىڭ دوتسېنتى مەھمەت ئاكىن كاياپىنار مۇنداق دەيدۇ: «سوۋېت ئىتتىپاقى يىمىرىلگەندىن بۇيان بالقان ۋە كاۋكاز قاتارلىق رايونلاردىكى سۈركىلىشلەر ئىچىدە جۇغراپىيە قايتىدىن ئۆز ئەھمىيىتىنى تاپتى.»

ئۇ بۇ تېمىدىكى كۆپىيىۋاتقان ئەسەرلەرنى، جۈملىدىن روبېرت كاپلاننىڭ «جۇغراپىيەنىڭ ئىنتىقامى» ناملىق كىتابىنى كۆرسىتىپ، بۇنى دۇنيا سىياسىتىگە كۆرسىتىدىغان جۇغراپىيەلىك تەسىرگە بولغان قىزىقىشنىڭ قايتىدىن جانلانغانلىقىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

بىراق، كاياپىنار ئىبنى خەلدۇننىڭ ئىدىيەلىرىنى نۆۋەتتىكى ھورمۇز كىرىزىسىغا بۆلۈشتە تەتبىقلاشقا بولىدىغانلىقىغا ئانچە قوشۇلۇپ كەتمەيدۇ.

كاياپىنار «TRT World» قانىلىغا مۇنداق دەيدۇ: «ئۇنىڭ ئانالىزى نۆۋەتتىكى ھورمۇز كىرىزىسىغا ئوخشاش قىسقا مۇددەتلىك ۋەقەلەرنى ئەمەس، بەلكى ئۇزۇن مۇددەتلىك سىياسىي تەرەققىياتلارنى شەرھلەشنى مەقسەت قىلىدۇ.»

قولتۇق جۇغراپىيەسىنىڭ مۇھىملىقى

جۇغراپىيە يەنە شۇنىڭدەك كۆپ سانلىقنى ئىگىلەيدىغان ئىران بىلەن قولتۇقنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى سۈننىيلەر يېتەكچىلىكىدىكى ئەرەب قوشۇنلىرى ئوتتۇرىسىدىكى مۇرەككەپ مۇناسىۋەتنىمۇ شەكىللەندۈرگەن.

كۆۋەيت، قاتار، بەھرەين، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ۋە ئۇمان قاتارلىق نېفىت ۋە تەبىئىي گازغا باي قولتۇق دۆلەتلىرى ئىران بىلەن قولتۇق ئارقىلىقلا ئايرىلىپ تۇرىدىغان بولۇپ، بۇ تېھران بىلەن قېچىپ قۇتۇلغىلى بولمايدىغان جۇغراپىيەلىك رىشتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن.

گەرچە نۇرغۇن قولتۇق دۆلەتلىرى ئامېرىكىنىڭ ھەربىي بازىلىرىغا ساھىبخانلىق قىلىۋاتقان، شۇنداقلا ۋاشىنگتون بىلەن قويۇق خەۋپسىزلىك مۇناسىۋىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇلار يەنە ئىران بىلەن بولغان نورمال خىزمەت مۇناسىۋىتىنىمۇ ساقلاپ قېلىشقا تىرىشىپ، نۆۋەتتىكى كىرىزىس يۈز بەرگەنگە قەدەر ھورمۇز بوغۇزىدىكى سودىنىڭ ئاساسەن ئۈزۈلۈپ قالماسلىقىغا ياردەم بەردى.

گۆرگۈن ھورمۇز سۈركىلىشىنى تىلغا ئېلىپ مۇنداق دەيدۇ: «جۇغراپىيەلىك يېقىنلىق ئوخشىمىغان تۈردىكى مۇناسىۋەتلەرگە تۈرتكە بولىدۇ. ھەتتا دۈشمەنلىكىنىڭمۇ چېكى بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەگەر

تەرەپلەر بۇ يېقىنلىق ئۇستىدە ئازراق ئويلىنىپ كۆرسە، تىنچ ۋە ئىناق ياشاشنىڭ ھەممە ئادەمنىڭ ئەڭ مەنپەئەتىگە ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى يەكۈنلەپ چىقىشى مۇمكىن.»

گۆرگۈن يەنە ئىبنى خەلدۇننىڭ ئىدىيەلىرى بىلەن ئىران ۋە ئۇنىڭ قوشنا ئەرەب دۆلەتلىرى، جۈملىدىن ئامېرىكا ھەربىي قىسملىرى تۇرۇۋاتقان ئىئوردانىيەگە ئوخشاش دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك سۆركىلىشلەر ئارىسىدىمۇ ئوخشاشلىقلارنى كۆرىدۇ.

گۆرگۈننىڭ قارىشىچە، ئىران ئۆزىنىڭ پارس تارىخىي كىملىكى ۋە شىئە سىياسىي ئەنئەنىسى ئارقىلىق تېخىمۇ كۈچلۈك بىر ئىجتىمائىي ھەمكارلىق تۈيغۇسى يېتىلدۈرگەن.

بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇ نۇرغۇن قولتۇق دۆلەتلىرىنىڭ بىرىنچى دۇنيا ئۇرۇشىدىن كېيىن غەرب كۈچلىرى تەرىپىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن سىياسىي ئورۇنلاشتۇرۇشلاردىن بارلىققا كەلگەنلىكىنى، شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىقىنىڭ نىسبەتەن ئاجىزراق ئىكەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

گۆرگۈننىڭ ئېيتىشىچە، ئىبنى خەلدۇن ئىسلامدىن بۇرۇنقى ئەرەب قەبىلىلىرىنىڭ تاكى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي چاقىرىقى بىلەن بىرلەشكەنگە قەدەر، مۇستەھكەم بىر دۆلەت قۇرۇشقا كېرەكلىك بولغان ئۇيۇشۇشچانلىق كۈچىگە ئىگە بولالمىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

بۇ رامكىنى بۈگۈنكى كۈنگە تەتبىقلىغاندا، گۆرگۈن قولتۇقتىكى بىر قىسىم پادىشاھلىق دۆلەتلەرنىڭ تاشقى ئىتتىپاقداشلارغا بەك تايىنىدىغانلىقىنى، ئىبنى خەلدۇننىڭ نەزىرىدە بۇ خىل ئەھۋالنىڭ سىياسىي مۇستەقىللىقنى ئاجىزلاشتۇرىدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ.

ئەكسىچە، گۆرگۈننىڭ ئېيتىشىچە، ئىرانىنىڭ ئىستراتېگىيەلىك ئورنى، شۇنداقلا ئۇنىڭ رۇسىيە ۋە خىتاي بىلەن بولغان ھەمكارلىقى ئۇنىڭ گېئوسىياسىي ئورنىنى كۈچەيتكەن.

ئۇ ئىران-ئامېرىكا سۈركىلىشىنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۆزىنىڭ جۇغراپىيەلىك چوڭقۇرلۇقىنى تونۇپ يەتكەن ۋە كۈچلۈك ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇش ئەنئەنىسىگە ئىگە بىر كۈچ، ئۆزىدە ئەملىيەتتە بار بولغان كۈچتىن نەچچە ھەسسە ئېشىپ چۈشىدىغان قۇدرەتنى نامايان قىلالايدۇ. بۇ ئىبنى خەلدۇننىڭ ئىدىيەسىگە سىڭگەن بىر نۇقتىدۇر. ئەگەر ئۇ كۈنىمىزدە ھايات بولغان بولسا، ۋەزىيەتنى دەل مۇشۇنداق ئانالىز قىلغان بولاتتى.»

جاناتانمۇ بۇنىڭغا قوشۇلىدۇ. ئۇ: «ئۈستۈن ھەربىي تېخنولوگىيە كۈچلۈك ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىقنى ئۆزلۈكىدىنلا يېڭەلمەيدۇ» دەيدۇ.

ئەمما ئۇ يەنە ئىجتىمائىي ئۇيۇشۇشچانلىقىنىڭ ئۆزىلا غەلىبىگە كاپالەتلىك قىلالمايدىغانلىقىنىمۇ قوشۇمچە قىلىدۇ.

جاناتان ئىرانىنىڭ ئاجىزلىقلىرىنى كۆزدە تۇتۇپ «TRT World» قانىلىغا مۇنداق دەيدۇ: «ئەگەر تۇزۇلمە ئىقتىدارى، ئىقتىسادىي مەنبەلەر ۋە ياخشى باشقۇرۇش ئارقىلىق قوللاپ قۇۋۋەتلەنمىسە، ئۇ ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن يىمىرىلىشى مۇمكىن. ئىبنى خەلدۇنغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھەل قىلغۇچ مەسىلە قايسى تەرەپنىڭ ئەڭ قۇدرەتلىك قورالغا ئىگە ئىكەنلىكىدە ئەمەس، بەلكى قايسى تەرەپنىڭ ئۆزىنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى، مالىيە ئىقتىدارىنى، سەبر-تاقىتىنى ۋە ئىتتىپاقداشلىق مۇناسىۋىتىنى ئەڭ ئۇزۇن مەزگىلگىچە ساقلاپ قالالايدىغانلىقىدىدۇر.»

ئىنگىلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

https://www.trtworld.com/article/3f0d3e96cbcb

مىسلىسىز ئويغىنىش

خىتايدىكى قەرز كىرزىسى

جېيسسن ما

خىتايدىكى قەرز كىرزىسى

جېيسىن ما

پرىزدېنت دونالد تىرامپ بۇ ھەپتە خىتايدىكى مەنسەپدىشى شى جىنپىڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئالدىدا تۇرغان بىر پەيتتە، خىتايىنىڭ تېخنىكا قۇدرىتى نامايان قىلىنىدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ دۆلەت يېتەكچىلىكىدىكى ئىقتىسادىي ئېشىش ئەندىزىسى ئاستىلاپ بارماقتا، شۇنداقلا خىتايىنىڭ تېز سۈرئەتتە تاغدەك دۆۋىلىنىپ كېتىۋاتقان قەرزلىرى بىر ئاگاھلاندۇرۇش سىگنالىدۇر.

ئەمەلىيەتتە، يېقىنقى مەزگىلدە ئامېرىكا فېدراتسىيە قەرزىنىڭ شىددەت بىلەن ئېشىشى نۇرغۇنلىغان خەتەرلىك سىگنالىرىنى بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئامما ۋە خۇسۇسىي ساھەلەرنىڭ قەرزدارلىق ئەھۋالىغا تېخىمۇ كەڭ دائىرىدىن قاراپ چىققاندا، قەرزنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىنىڭ 2010-يىلدىن بۇيان تۆۋەنلىگەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، «كاپىتال ئىقتىسادى» (Capital Economics) شىركىتىنىڭ ئاسىيا ئىشلىرى بويىچە باش ئىقتىسادچىسى مارك ۋىلىيامسنىڭ (Mark Williams) كۆرسىتىشىچە، خىتايىنىڭ پۇل-مۇئامىلە ساھەسىنى ھېسابقا ئالمىغاندىكى ئومۇمىي قەرزىنىڭ GDP دە ئىگىلىگەن نىسبىتى نۆۋەتتە 300% تىن ئېشىپ كەتكەن.

ۋىلىيامس ئالدىنقى ئايىنىڭ ئاخىرى ئېلان قىلغان بىر دوكلاتىدا شۇنى كۆرسەتتىكى، ئۆي-مۈلۈك بازىرىنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن ئېغىر زەربىگە ئۇچرىغان ئاھالىلەرنىڭ قەرز ئېلىشى ئازايغان بولۇشىغا قارىماي، خىتايىنىڭ قەرزى يەنىلا شىددەت بىلەن ئاشقان.

ئەمما شىركەتلەرنىڭ، شۇنداقلا مەركىزىي ۋە يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ قەرز ئېلىش سۈرئىتى يېقىنقى يىللاردا ئاستىلاپ كەتكەن GDP نىڭ ئېشىش سۈرئىتىدىن ئىزچىل تۆۋدە كۆپ ئېشىپ كەتكەن بولۇپ، بۇ ئەھۋال ئومۇمىي قەرز نىسبىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى ئۆرلىتىۋەتكەن.

ۋىلىيامسنىڭ ھېسابلىشىچە، نۆۋەتتىكى تېخى قايتۇرۇلمىغان ئومۇمىي قەرزنىڭ تەخمىنەن قىرىق

پەرسەنتى ئامەۋى ساھەگە تەۋە بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ئاتالمىش يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ مەبلەغ يۈرۈشتۇرۇش سۈپىلىرىمۇ بار ئىكەن.

بۇنىڭ نەتىجىسىدە، خىتاينىڭ ئومۇمىي قەرزى ئامېرىكا، ياۋرو رايونى، ئەنگلىيە ۋە باشقا يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان بازارلارنىڭكىدىن ئېشىپ كەتكەن. بەزى كىچىكرەك ئىقتىسادىي گەۋدىلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، پەقەت ياپونىيەنىڭلا قەرزى خىتاينىڭكىدىن كۆپ.

ۋىلىيامىس مۇنداق دېدى: «خىتاينىڭ نۆۋەتتىكى قەرزدارلىق سەۋىيەسى تەڭداشسىز دەرىجىگە يەتتى.»

ئەلۋەتتە ئامېرىكا فېدېراتسىيە قەرزىمۇ ئۆزىگە خاس خەتەرلىك رېكورتلارنى ياراتقان بولۇپ، نۆۋەتتە ئىككىنچى دۇنيا ئۇرۇشى ئاخىرلاشقان دەسلەپكى مەزگىلدىن بۇيان تۇنجى قېتىم GDP نىڭ يۇز پەرسەنتىدىن ئېشىپ كەتتى.

ئەمما، ئۆتكەن يىلى ئامېرىكانىڭ ئامەۋى ۋە خۇسۇسىي ساھەدىكى ئومۇمىي قەرزى يېقىنقى مەزگىلدە كۆچلۈك ئېشىش ۋەزىيىتىنى ساقلاپ كېلىۋاتقان GDP نىڭ تەخمىنەن 265 پەرسەنتىنى ئىگىلىگەن. بۇ رەقەم ھۆكۈمەتلەر غايەت زور مىقداردا ئىقتىسادنى غىدىقلاش تەدبىرلىرىنى يولغا قويغان يۇقۇم مەزگىلىدىكى ئەڭ يۇقىرى نۇقتىدىن زور دەرىجىدە تۆۋەنلىگەن. ياۋروپا ۋە ئەنگلىيەدىمۇ مۇشۇنىڭغا ئوخشاش يۇزلىنىش كۆرۈلمەكتە.

بېيجىڭ نۆۋەتتىكى قەرز ۋەزىيىتىدىن، بولۇپمۇ يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ سۈنئىي ئىدراك، توكلۇق ئاپتوموبىل ۋە ماشىنا ئادەم قاتارلىق نۇقتىلىق كەسىپلەرنى تۆۋەن ئۆسۈملۈك قەرز پۇل بىلەن قوللاشقا ئۇرۇنۇش ئەھۋالىدىن تولۇق خەۋەردار.

ئۆتكەن ھەپتە ئاخىرىدا دائىرىلەر قەرز ئالغۇچىلارنىڭ قەرزىنى قەرەلدە قايتۇرۇشىغا ياردەم بېرىدىغان قەرزنى قايتا تەرتىپكە سېلىش پىلانى ئارقىلىق، يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ قەرز خەۋپ-خەتىرىنى يېنىكلىتىش سالمىقىنى ئاشۇرۇشقا ۋەدە بەردى.

بىلۇمبېرگ ئاگېنتلىقىنىڭ خىتاي مەركىزىي تېلېۋىزىيە ئىستانسىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ خەۋەر قىلىشچە، ئەمەلدارلار يەنە ئىچكى ئىقتىسادنى كۈچەيتىش ۋە ئاساسىي قۇرۇلۇشنى ئىلگىرى سۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، يېڭىدىن يوشۇرۇن قەرز ئېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنى تەلەپ قىلغان.

بىراق خىتاي كارخانىلىرىنىڭ ئېلىۋاتقان قەرزى ئۇلارنىڭ سېتىش كىرىمىدىن ئېشىپ كەتمەكتە.

«كاپىتال ئىقتىساد تەتقىقات ئورگىنى» نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، 2019-يىلىدىن بۇيان كارخانا قەرزى ئىككى ھەسسىگە يەتكەن بولسىمۇ، كىرىم پەقەت ئوتتۇز پىرسەنتلا ئاشقان.

ۋىلىيامسنىڭ كۆرسىتىشچە، گەرچە قىينىچىلىقتا قالغان كارخانىلارنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمىغا يېقىنى زىيان تارتىۋاتقان بولسىمۇ، قەرز بەرگۈچىلەر (ھەقدارلار) ئۇلارنى تىرەپ تۇرۇش ئۈچۈن قەرز مۇددىتىنى داۋاملىق ئۇزارتىپ بەرمەكتە. بۇ ئەھۋال ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئېشىپ كېتىشى ۋە پۇل قىسلىقىنى (دېفلياتسىيە) تېخىمۇ ئېغىرلاشتۇرۇۋېتىدۇ، شۇنداقلا بۇ مەبلەغنىڭ ئىقتىسادىي ئەھۋالى تېخىمۇ ساغلام قەرز ئالغۇچىلارغا ئېقىشىنى توسۇپ قويىدۇ.

خىتاينىڭ ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئېشىپ كېتىشى شۇنداقلا ئىستېمالچىلاردىن كۆرە ئىشلەپچىقارغۇچىلارنى كۆپرەك قوللىشى تەمىناتىنىڭ ئېھتىياجىدىن ئېشىپ كېتىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، باھانىڭ چۈشۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى. پۈتكۈل ئىقتىسادىي ساھەدىكى باھا كۆرسەتكۈچىدىن مەلۇم بولۇشىچە، خىتاي ئۇدا ئۈچ يىل دېفلياتسىيە (مال باھاسىنىڭ چۈشۈپ كېتىشى) كىرىزىسىنى باشتىن كەچۈرگەن بولۇپ، خىتاي 1970-يىللارنىڭ ئاخىرىدا بازار ئىقتىسادىغا ئۆتكەندىن بۇيانقى ئەڭ ئۇزۇن داۋاملاشقان دېفلياتسىيە مەزگىلى دەل بۇ مەزگىل ھېسابلىنىدۇ.

گەرچە مەركىزىي ھۆكۈمەت ئارتۇقچە ئىشلەپچىقىرىشقا ۋە ھەددىدىن زىيادە رىقابەتنى تىزگىنلەشكە ئۇرۇنۇپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما خىتاينىڭ ئېكسپورتنى يېتەكچى قىلغان ئىقتىسادىي ئېشىش ئەندىزىسىگە تايىنىپ قېلىشى تېخىمۇ كۆپ مەسۇلات ئىشلەپچىقىرىشقا داۋاملىق تۈرتكە بولماقتا.

ۋىلىيامىس (Williams) خىتاينىڭ ئومۇمىي قەرزىنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىدىن سىرت، يەنە قەرزنىڭ ئېشىش سۈرئىتى توغرىسىدىمۇ ئاگاھلاندۇرۇش بېرىپ، ئۆتكەن 15 يىل ئىچىدە بۇ قەرز نىسبىتىنىڭ GDP نىڭ 120 پىرسەنتتىن كۆپرەك قىسمىغا تەڭداش ھالەتتە ئاشقانلىقىنى كۆرسىتىپ ئۆتتى.

ئەلۋەتتە، بۇ خىتاينىڭ «لېھمان بۇرادەرلىرى» (Lehman Brothers) شىركىتىنىڭكىگە ئوخشاش بىر كىرىزىس گىردابىغا بېرىپ قالغانلىقىنى بىلدۈرمەيدۇ. ئۇنىڭ كۆرسىتىشچە، خىتاينىڭ پۇل-مۇئامىلە سىستېمىسى ئۆي-مۈلۈك بازىرىنىڭ ۋەيران بولۇشىدەك زور بېسىم سىنىقىغا بەرداشلىق بېرىپ قالغان.

دۆلەت ئىچىدىكى يۇقىرى مىقداردىكى ئامانەت پۇل ۋە مەبلەغ كونترولۇقى، شۇنداقلا دۆلەتنىڭ پۇل-مۇئامىلە ساھەسىدە مۇتلەق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىشى قاتارلىق ئامىللارمۇ خىتاينىڭ خەۋپ-خەتەرگە ئۇچراش ئېھتىماللىقىنى تۆۋەنلىتىدۇ.

گەرچە ھۆكۈمەت قەرزنىڭ شىددەت بىلەن ئېشىشىغا كۆرسەتكەن غايەت زور تەسىرى كىرىزىس خەۋپىنى تۆۋەنلىتىشكە يارىدەم بەرسىمۇ، لېكىن بۇنىڭ ئىقتىسادقا ھېچقانداق پايدىسى بولمايۋاتىدۇ.

ۋىللىيامىس مۇنداق دېدى: «كىشىنى ئويغا سالىدىغان يېرى شۇكى، ھۆكۈمەتنىڭ قەرز ئېلىشى ۋە [دۆلەت ئىگىلىكىدىكى] بانكىلارنىڭ قەرز بېرىش ئۆلچىمىنى تۆۋەنلىتىۋېتىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبلەرنىڭ بىرى — ئىقتىسادىي ئېشىشنى تىرەپ تۇرۇش ۋە ئىشسىزلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئارزۇسىدۇر. ئەمما، 18 يىلدىن بۇيان داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئىناۋەتلىك قەرز كۆپىيىش دولقۇنىنىڭ كەلتۈرۈپ چىقارغان نەتىجىسى شۇ بولدىكى، بانكا سىستېمىسى ئۇنۇمسىز كارخانىلارنى يۆلەپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى، سانائەت ساھەسىدە كەڭ كۆلەملىك زىيان كۆرۈلدى ھەمدە ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنىڭ ئېشىپ كېتىشى تېخىمۇ يىلتىز تارتتى.»

«Fortune Daily» پروگرامىسى كۆرۈرمەنلەر بىلەن تەھرىرات ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى چەكلىمىلەرنى بۇزۇپ تاشلايدۇ. بۇ پروگرامما «Fortune» ژۇرنىلىنىڭ ئىشەنچلىك خەۋەرلىرىنى يېڭىدىن گۈللىنىۋاتقان سودا رەھبەرلىرى قاتلىمى ئۈچۈن ئەملىي قوللىنىشچان، چۈشىنىشلىك ۋە قىزىقارلىق بولغان چوڭقۇر كۆز قاراشلارغا ئايلاندۇرۇپ بېرىدۇ.

ئىنگلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

https://fortune.com/2026/05/11/us-debt-china-total-borrowing-public-private-gdp-ratio-lgfv/?utm_source=chatgpt.com

ئۇيغۇر تەتقىقاتى

ئەلۋىدا، ئەخمەت ئىگەمبەردى

ئازادئاي غەيرەت

ئەلۋىدا، ئەخمەت ئىگەمبەردى

ئازادئاي غەيرەت

2026-يىلى 20-ئاپرېل سەھەردە ئۇيغۇرلارنى قاتتىق قايغۇغا چۆمدۈرىدىغان بىر قايغۇلۇق خەۋەر ئاۋۇستىرالىيەدىن پۈتۈن دۇنياغا تارقالدى. شەرقىي تۈركىستان ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ پېشۋالىرىدىن بىرى، مىللىتىمىزنىڭ سۆيۈملۈك پىداكار ئوغلانى، تونۇلغان جامائەت ئەربابى، شائىر، يازغۇچى، ژۇرنالىست ئۇستاز ئەخمەت ئىگەمبەردى ئاكىمىزدىن مەڭگۈلۈك ئايرىلىپ قالدۇق. مىللىي كۈرەش يولىمىزدىكى بوي ئەگمەس جەڭچى، ئۆزىنىڭ 40 نەچچە يىللىق مۇساپىرلىق ھاياتىدا بار ئىمكانى بىلەن ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مۇستەقىللىقى، ۋەتىنىمىزنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن ھەم قەلەم، ھەم ئەلەم يولىدا ھارماي-تالماي كۈرەش قىلىپ، ئاخىرىدا ۋەتەنگە قايتىپ بېرىش، ۋەتەن تۇپراقلىرىنى باغرىغا بېسىشتەك ئارزۇ-ئارمانلىرىنى بىزگە يۈكلەپ:

ئېغىر ئىكەن ۋەتەن ھەسرىتى،

زەپ تۈگىمەس جۇدالىق چۈشتى،

قەلبىم يىغلار ئويلىسام ئەلنى،

تاغ-چۆللىرى كۆزۈمدىن ئۇچتى...

ئېغىر ئىكەن «ھىجران» دېگەن سۆز،

باسار دىلنى تاغلار ۋەزنىدە،

ماڭا ئوخشاش دەرتمەن بارمىدۇ،

سەرسان بولغان ۋەتەن دەردىدە؟

سەن قۇۋانچىم، قايغۇم، ئازابىم،

دىل يارامسەن - ئۇيغۇرىستانىم،

شەرقىي تۈركىستان ۋەتىنىم مېنىڭ!

دېگەن دەرتلىك مىسرالارنى بىزگە قالدۇرۇپ، بىز بىلەن مەڭگۈلۈك خوشلاشتى.

ئەخمەت ئىگەمبەردى (نىجادى) ئۇستاز 1937-يىلى 4-ئاينىڭ 4-كۈنى ئۈرۈمچى ۋىلايىتىنىڭ بەشبالىق (ھازىرقى جىمسار) ناھىيەسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ كىچىكىدىنلا بىلىمگە ئىشتىياق باغلىغان بولۇپ، ئۇنىڭ بالىلىقى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ ئوت يالقۇنلىرى ئۇچقۇنداۋاتقان ئالاھىدە بىر زامانغا توغرا كەلگەچكە، تىرىشىپ بىلىم ئېلىپ ئۆز تەقدىرىنى، جۇملىدىن مىللىتىنىڭ تەقدىرىنى ئۆزگەرتىشتەك يۈكسەك بىر ئىرادە قەلبىگە ئورناپ كەتكەن. گەرچە بالىلىق ۋاقتىدىلا دادىسىدىن ئايرىلىپ قالغان، ئانىسى ۋە ئىككى قېرىندىشى بىلەن ئەينى ۋاقىتتىكى ئەنسىز كۈنلەردە تولا ئۆي كۆچۈپ، يۇرت كۆچۈپ، تۇرمۇشنىڭ ئېغىز-پەس داۋانلىرىدا جاپانى يەتكۈچە تارتقان بولسىمۇ، ئۇنىڭ بىلىم ئېلىش ئىستىكى بارغانسېرى كۈچىيىپ، شۇ ئىستىياق بىلەن تىرىشىپ ئوقۇپ، 1953-يىلى ئۈرۈمچىدىكى مىللەتلەر ئىنستىتۇتىنىڭ ئۇيغۇر تىلى ۋە ئەدەبىياتى فاكۇلتېتىغا ئوقۇشقا كىرگەن. ئوقۇش پۈتتۈرگەندىن كېيىن 1957-يىلىدىن 1961-يىلىغىچە تاشكەنتكە بېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تىل-ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ژۇرنالىستلىق كەسپىدە ئوقۇغان.

1961-يىلى تاشكەنتتىكى ئوقۇشنى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ ۋەتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يازغۇچىلار جەمئىيىتىنىڭ «تارىم»، فولكلور جەمئىيىتىنىڭ «مىراس» ژۇرنالىلىرىدا تەھرىر بولۇپ خىزمەت قىلغان. 1963-يىلى مىللەتچىلىك، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيە ۋە ھەربىكەتلىرى تۈپەيلى سىياسىي ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىنىپ بىر قانچە يىللار ياقا-يۇرتلارغا سۈرگۈن قىلىنغان. 1966-يىلىدىكى ئاتالمىش «مەدەنىيەت ئىنقىلابى» مەزگىلىدە «ئەكسىل ئىنقىلابچى»، «رېۋىزىيونىست»، «چەتئەلگە باغلانغان ئۇنسۇر» دېگەندەك تۆھمەت ۋە قالپاقلار بىلەن قولغا ئېلىنىپ 12 يىللىق قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. بۇ 12 يىللىق تۇرمە، لاگېر ۋە كۆمۈر كانلىرىدىكى ھاياتى ھەر تۇرلۈك زۇلۇم، مەنىۋى ۋە جىسمانىي خورلۇق، بېسىم ۋە ئېغىر ئەمگەكلەردە ئۆتكەن. 1979-يىلدىن كېيىن ئاقلىنىپ، يەنە ئەدەبىيات ساھەسىگە قايتىپ، «مىراس» ژۇرنىلىدا تەھرىر بولۇپ ئىشلىگەن. 1985-يىلى ئائىلىسى بىلەن ئاۋستىرالىيەگە ھىجرەت قىلىپ، ئادىلەيد شەھىرىدە ياشاشقا باشلىغان. شائىرنىڭ ئەينى چاغدىكى «چەتئەللەردە» ناملىق قىسقا شېئىرىدا ئىپادىلەنگەن ھەسرەت، نىداسى ۋەتەنسىزلىكتە ياشاۋاتقان، ۋەتەن مىللەت ئىشقىدا كۆيۈۋاتقان بىر ئۇيغۇرنىڭ نادامىتىدۇر.

چەتئەللەردە بولدۇم مۇساپىر،

تېشىم كۆلدى، ئىچىم يېغلىدى،

خەلقىم بىلەن بولدى دەردىم بىر،

شۇ دۈمبەمدە خىتاي قامچىسى،

يۈرىكىمنى ھەسرەت تىلغىدى...

ئەخمەت ئىگەمبەردى ئۇستازنىڭ نۇرغۇن شېئىرلىرى، ماقالىلىرى تۈركچە، ئۆزبېكچە، قازاقچە، رۇسچە ۋە ئىنگلىزچە تىللاردا نەشر قىلىنغان. ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ۋەتەن، ھىجران، ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق تېمىلىرى ئاساسىي ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ شېئىرلار توپلاملىرىدىن «زىندانىدىن ياڭرىغان ئوتلۇق سادالار»، «ھىجران»، «ھىجران دەردى» قاتارلىقلار بار. ماقالىلەر توپلىمىدىن «شەرقىي تۈركىستان تۈرك دۇنياسىنىڭ قانلىق يارىسى»، «شەرقىي تۈركىستان - ۋەتىنىم مېنىڭ!»، «شەرقىي تۈركىستان ۋە مىللىي مۇستەقىللىق» قاتارلىقلار. شۇنداقلا ئۇستاز يازغان «ھايات مەنزىللىرى» (بىيوگرافىيەلىك رومان) ناھايىتى سۆيۈلۈپ ئوقۇلۇپ كەلمەكتە. ئۇ تۈرمىدە يازغان كۆپلىگەن شېئىرلىرى ئارىسىدا «تارىمدىن خەت» ناملىق داستانى مۇسادىرە قىلىنغان بولسىمۇ، يەنە نۇرغۇن ئەسەرلىرى ساقلاپ قېلىنغان.

ئەخمەت ئىگەمبەردىنكى ۋەتەنپەرۋەرلىك روھى، سىياسى ئاڭ، مىللىي سەزگۈرلۈك بالىلىق چاغلىرىدىن باشلاپلا شەكىللەنگەن، شۇڭلاشقا ئۇنىڭ ھاياتى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تەقدىرى بىلەن زىچ باغلانغان. 1960-يىللاردا خىتاي سىياسىتىگە قارشى «ئوچۇق خەت» ھەرىكىتىگە قاتناشقانلىق تۈپەيلى ئون نەچچە يىللىق سۈرگۈنلۈك، تۈرمە ھاياتىنى باشتىن كەچۈرۈپ، 1985-يىلى ئاۋستىرالىيەگە كۆچمەن بولۇپ كەلگەندىن كېيىنمۇ مۇجادىلىسىنى داۋاملاشتۇرغان. 1992-يىلى ئاۋستىرالىيەدە «شەرقىي تۈركىستان جەمئىيىتى» قۇرۇلۇپ، ئەخمەت ئىگەمبەردى جەمئىيەتنىڭ رەئىسلىك ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بۇ جەريانىدا سىياسىي پاناھلىق مەسىلىلىرىدە ئىلگىرىلەشلەر زور بولغان. بۇ جەمئىيەتنىڭ قارمىقىدا «ئۇيغۇر تىلى مەكتىپى» قۇرۇلۇپ چەتئەللەردە تۇغۇلغان ۋە ۋەتەندىن كېچىك چىقىقان ئۇيغۇر پەرزەنتلىرىنىڭ ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشىگە شارائىت ھازىرلانغان. 1997-يىلى «ئۇيغۇر غۇلجا مەشرىپى» قۇرۇلۇپ، مەشرەپ پائالىيەتلىرى يولغا قويۇلغان. ئەخمەت ئىگەمبەردى شەرقىي تۈركىستان داۋاسىنىڭ چەتئەللەردە تەشكىللىنىشى، مۇستەھكەملىنىپ راۋاجلىنىشى يولىدا تەشەببۇسكار تەشكىلاتچى ۋە پىداكار رەھبەر سۈپىتىدە ئۇنۇملۇك رولىنى ئويناغان. 1992-يىلى دېكابىردا

ئىستانبۇلدا شەرقىي تۈركىستان ۋەخپى تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان «1-قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى» غا ئىشتىراك قىلىپ، قۇرۇلتاي كېڭەش مەجلىسى رەئىسلىكىگە سايلانغان. 1988-يىلى ئىستانبۇلدا قۇرۇلغان شەرقىي تۈركىستان مىللىي مەركىزىنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن، ھەم شۇ مىللىي مەركەزنىڭ ھەيئەت ئەزالىرىدىن بىرى بولغان. 2001-يىلى بېلگىيەنىڭ پايتەختى بىرىۇسسېلدىكى ياۋروپا پارلامېنتىدا ئېچىلغان «3- نۆۋەتلىك شەرقىي تۈركىستان مىللىي قۇرۇلتىيى» دائىمىي كومىتېتى ئەزاسى ۋە شۇ قۇرۇلتاينىڭ سىياسى مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى، كېيىن رەئىسى بولغان. 2004-يىلى سېنتەبىردە ئامېرىكا قوشما شتاتلىرى ۋاشىنگتونىدا ئۆتكۈزۈلگەن «شەرقىي تۈركىستان سۇرگۈنىدىكى ھۆكۈمىتى» نىڭ قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىپ، سۇرگۈنىدىكى ھۆكۈمەتنىڭ تۇنجى قۇرغۇچى پىرېزىدېنتلىقىغا سايلىنىپ، تاكى 2015-يىلىغىچە ۋەزىپە ئۆتىگەن.

ئەخمەت ئىگەمبەردى ئۇستاز — شائىرلا ئەمەس، بەلكى بىر مىللىي جەڭچى، تەشكىلاتچى ۋە رەھبەر ئىدى. ئۇنىڭ ھايات مۇجادىلىسى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەركىنلىك ۋە مۇستەقىللىق يولىدىكى كۈرىشى بىلەن زىچ باغلانغان. ئۇنىڭ ھاياتى ۋە ئەسەرلىرى كېيىنكى ئەۋلادلار ئۈچۈن قىممەتلىك مىراس بولۇپ قالغۇسى.

ھاياتلىق ھەم ئۇزۇن، ھەم قىسقا جەريان،

ئاستىلاپ كەتمەكتە جىسمىمدىن دەرمان،

زارىقىپ، تەشنا بوپ ئۆمۈرلەر ئۆتتى،

ۋەتەننىڭ تېڭىنى كۆرسەم نە ئارمان.

ئاھ ئۇستاز! مىسرالىڭىز كەبى ئارمان بىلەن كەتتىڭىز. ئاللاھ ئۇستازىمغا فىردەۋس جەننەت نېسىپ قىلسۇن، ئامىن.

مىسلىسىز ئويغىنىش

ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئىشخانىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ئائىت ئەندىشىلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى

ۋۇسلا ئابباسسوۋا

ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئىشخانىسى ئۇيغۇرلارنىڭ كىشىلىك ھوقۇقىغا ئائىت ئەندىشىلىرىنى يەنە بىر قېتىم تەكىتلىدى

ۋۇسلا ئابباسسوۋا

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى كىشىلىك ھوقۇق ئىشخانىسى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ مەزكۇر رايونىنى ئىزچىل كۆزىتىپ كېلىۋاتقانلىقىغا قارىماي، ئۇيغۇر خەلقىگە قارىتىلغان، ئۆزلىرى «ئېغىر» دەپ سۈپەتلىگەن كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرىگە بولغان ئەندىشىسىنى قايتا ئوتتۇرىغا قويدى.

ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئىشخانىسىنىڭ بايانىاتچىسى لىز تروسىل (Liz Throssell) بىر قېتىملىق زىيارەتنى قوبۇل قىلغاندا، ئىشخانىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەزىيەتنى داۋاملىق كۆزىتىۋاتقانلىقىنى ۋە 2022-يىلىدىكى باھالاش دوكلاتىنىڭ نەتىجىسىدە چىڭ تۇرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. بۇ دوكلاتتا ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت شەكىللەندۈرۈشى مۇمكىن بولغان كەڭ كۆلەملىك دەپسەندىچىلىكلەر خاتىرىلەنگەن ئىدى. ئۇنىڭ كۆرسىتىشچە، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بۇ رايوندا ئېلىپ بارغان ئەڭ ئاخىرقى زىيارىتى 2022-يىلى بولغان بولۇپ، رايونغا كىرىپ تەكشۈرۈشنىڭ چەكلىمىگە ئۇچرىشى، شۇنداقلا بۇ تەشكىلات بىلەن ئالاقە قىلغان شەخسلەرنىڭ ئۆچ ئېلىشقا ئۇچراش خەۋپى توغرىسىدىكى ئەندىشىلەر ھېلىھەم مەۋجۇت ئىكەن.

تروسىلنىڭ ئېيتىشچە، مەسىلە بار دەپ قارالغان بىر قىسىم قانۇن ۋە سىياسەتلەر ھېلىمۇ كۈچكە ئىگە بولۇپ، خالىغانچە تۇتقۇن قىلىش ۋە كەڭ كۆلەملىك قامىاپ قويۇشقا ئائىت خەۋەرلەر ئۈزلۈكسىز ئوتتۇرىغا چىقماقتىكەن. ئۇ يەنە نۇرغۇنلىغان ئائىلىلەرنىڭ تۇتقۇن قىلىنغان ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ ئاقىۋىتى ۋە ئىز-دېرىكىدىن تېخىچە خەۋەرسىز ئىكەنلىكىنى قوشۇپ ئۆتتى.

تروسىلنىڭ بىلدۈرۈشچە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ ئاخىرقى قېتىملىق رەسمىي زىيارەتنى 2022-يىلى ب د ت نىڭ سابىق كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىسسارى مىشىل باچېلېت (Michelle Bachelet) ئېلىپ بارغان.

ئۇنىڭ ئېيتىشچە، ب د ت كىشىلىك ھوقۇق ئىشخانىسى خىتاي دائىرىلىرىگە ئايرىم دېلولارنى ئىزچىل

ئوتتۇرىغا قويۇپ، خالىغانچە تۇتقۇن قىلىنغانلارنى قويۇپ بېرىشكە چاقىرماقتا، ھەمدە ئىز-دېرەكسىز يوقالغانلار توغرىسىدا ئېنىقلىما بېرىشنى تەلەپ قىلماقتا. مەزكۇر ئىشخانا يەنە ئۆزىنىڭ 2022-يىلىدىكى دوكلاتىدا ئوتتۇرىغا قويۇلغان، شۇنداقلا بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ باشقا كىشىلىك ھوقۇق مېخانىزملىرى تەرىپىدىن بېرىلگەن تەكلىپ-پىكىرلەرنىڭ ئەمەلىيلىشىشىنى تەشەببۇس قىلماقتا.

تىروسېل جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرۈشكە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ، شۇنداقلا خاتىرىلەنگەن كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكى قۇربانلىرىنى ئۇنۇملۇك تۇلۇقلىما بىلەن تەمىنلەش ۋە ئادالەتكە ئېرىشتۈرۈشنىڭ مۇھىملىقىنى تەكىتلىدى.

بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتىنىڭ بۇ مەسلىگە ئىزچىل كۆڭۈل بۆلۈشى خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ئىزچىل دىققەت قىلىشى، شۇنداقلا خىتاينىڭ مەزكۇر رايوندىكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت توپلىرىغا تۇتقان مۇئامىلىسى سەۋەبلىك دۇچ كېلىۋاتقان بېسىمنىڭ كۈچىيىۋاتقان مەزگىلىگە توغرا كەلدى.

ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستاندا ياشايدىغان، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مۇسۇلمان مىللەتتۇر. مۆلچەرلىنىشچە 12 مىليون ئەتراپىدا نوپۇسقا ئىگە بولغان بۇ خەلق ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن زىچ باغلانغان ئۆزىگە خاس مەدەنىيەت، تىل ۋە دىنىي كىملىكىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش، مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش، مەدەنىيەتنى بېسىقتۇرۇش ۋە كەڭ كۆلەملىك كىشىلىك ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە ئائىت ئەيىبلەشلەر كۈچىيىۋاتقان بىر پەيتتە، شەرقىي تۈركىستان خەلقئارانىڭ زور دىققىتىنى تارتتى. بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى ۋە بىر قانچە كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى خالىغانچە تۇتقۇن قىلىش ۋە سىستېمىلىق خورلاشقا ئائىت دەللىللەرنى مەلۇم قىلغان بولۇپ، بەزى باھالاشلاردا بۇ ۋەزىيەتنىڭ ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت دەرىجىسىگە يېتىشى مۇمكىنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلدى.

خىتاي ھۆكۈمىتى بۇ ئەيىبلەشلەرنى رەت قىلىپ، ئۆز سىياسەتلىرىنىڭ تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش، ئەسەبىيلىكنى تۈگىتىش ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنى مەقسەت قىلىدىغانلىقىنى ئېيتىپ كەلمەكتە.

ئارسلان ھىدايەت ئاۋسترالىيەدە تۇغۇلغان ئۇيغۇر پائالىيەتچى بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسلى يىلتىزى شەرقىي تۈركىستانغا تۇتىشىدۇ. ئۇ ئاتالغۇ مەسىلىسىدە كۆچلۈك پىكىر بايان قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: « ‹شىنجاڭ› — ‹يېڭى زېمىن› دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپ، ئۇ خىتاي ھاكىمىيىتى

ئىشلىتىدىغان مۇستەملىكە نامىدۇر.» ئۇ يەنە ئۇيغۇرلارنىڭ تارىخىي نامى بولغان «شەرقىي تۈركىستان» نامىنى قوللىنىشنى ياخشى كۆرىدىغانلىقىنى قوشۇپ ئۆتتى.

1933-يىلى قەشقەردە قۇرۇلغان تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى ۋە 1944-يىلى ئىلى رايونىدا قۇرۇلغان ئىككىنچى قېتىملىق شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى كېيىنچە ئاغدۇرۇلۇپ، خىتاينىڭ كونتروللۇقىدىكى ھازىرقى شەرقىي تۈركىستانغا قوشۇۋېتىلگەن. نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرى بۇ رايونىنى «خىتاي تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنغان شەرقىي تۈركىستان» دەپ ئاتايدىغان بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ تارىخىي ئىگىلىك ھوقۇقىغا بولغان قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. ئارسلان ھىدايەت يەنە خىتاينىڭ ئىرقىي قىرغىنچىلىق سىياسىتى ۋە رەقەملىك مۇستەبىتلىك يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ مۇنداق دېدى: «بۇ ھاكىمىيەت ئەمەلىيەتتە ئۇيغۇر خەلقىنى قىرىپ تۈگىتىۋاتىدۇ.»

ئارسلان ھىدايەت ئۆزىنىڭ ئاۋسترالىيەنىڭ سىدنېي شەھىرىدە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇنىڭ ئاتا-ئانىسى 1980-يىللارنىڭ باشلىرىدا شەرقىي تۈركىستاندىن كۆچۈپ چىققان.

2018-يىلى ئۇنىڭ بىرىنچى قېيىنئاتىسى — ئۇيغۇر جەمئىيىتىدە «جىم كېرىي» (Jim Carrey) دەپ تەرىپلىنىدىغان داڭلىق ئۇيغۇر كومېدىيە ئارتىسى (ئادىل مىجىت) — يىغىۋېلىش لاگېرىغا تۇتقۇن قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پائالىيەتچىلىك ھاياتى تېخىمۇ چوڭقۇر شەخسىي تۈس ئالدى. گەرچە قېيىنئاتىسى ئون ئايدىن كېيىن قويۇپ بېرىلگەن بولسىمۇ، ھىدايەت: «مەن ئۇنىڭدىن قايتا ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىدىم» دېدى. ئۇ يەنە ئىككىنچى ئايالىنىڭ ئائىلە ئەزالىرىنىڭمۇ، جۈملىدىن ئاتا-ئانىسى ۋە ئىككى ئاكا-ئىنىسىنىڭ تۇتقۇن قىلىنغانلىقىنى قوشۇپ ئۆتتى.

ئۇ ئۆزىنىڭ پائالىيەتچىلىك ھاياتىنىڭ 2009-يىلىدىكى ئۇرۇمچى قىرغىنچىلىقىدىن كېيىن باشلانغانلىقىنى، ئەمما دەسلەپتە ئالاقە چەكلىمىسى ۋە سىياسىي بېسىم سەۋەبىدىن چەكلىك بولۇپ قالغانلىقىنى ئېيتتى. كېيىنكى يىللاردا يۈز بەرگەن كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش ھەرىكەتلىرى مەزگىلىدە، ئۇنىڭ بۇ پائالىيەتلىرى تېخىمۇ كۈچەيدى.

ئارسلان ھىدايەت كېيىنچە ئۇيغۇر مەسىلىلىرىگە مەركەزلەشكەن «Talk East Turkestan» (شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە سۆھبەت) نامىلىق ئىنگلىزچە پودكاستنى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە قۇردى. ئۇ ئادرىيان زېنز (Adrian Zenz)، شان روبېرتس (Sean Roberts) ۋە ئۆمەر سۈلايمان (Imam Omar Suleiman) قاتارلىق شەخسلەرنى زىيارەت قىلدى.

2021-يىلى ئۇ ئامېرىكىغا كۆچۈپ كېلىپ، ۋاشىنگتوندىكى «ئۇيغۇر ھەرىكىتى» (Campaign for

(Uyghurs) تەشكىلاتىغا قوشۇلدى. 2024-يىلىنىڭ باشلىرىدا ئۇ «ھەممە ئۈچۈن ئادالەت» (Justice For All) تەشكىلاتىغا قوشۇلۇپ، ئۇ يەردە «ئۇيغۇرلارنى قۇتقۇزۇش» (Save Uyghur) ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلدى.

ئارسلان ھىدايەت شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەزىيەتنى ئىنتايىن سىستېمىلىق دەپ تەسۋىرلەيدۇ. ئۇ 2014-يىلىدىكى شەرقىي تۈركىستان زىيارىتى جەريانىدا، نوپۇس تىزىملاش مەسلىسىگە چېتىشلىق مەجبۇرىي كۆچۈرۈش قىلمىشلىرىغا ئۆز كۆزى بىلەن گۇۋاھ بولغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ كىشىلەرنىڭ قەيەردە ياشاش، ئىشلەش ۋە مۇلازىمەتلەردىن بەھرىمەن بولۇشىغا پۈتلىكاشاڭ بولىدىغان نوپۇس مەسلىسىنى تىلغا ئالدى.

ئۇ توك ئىشلىتىش مىقدارىنى كۆزىتىش، كۆزىتىش كامېراسى ئارقىلىق چىراي تونۇش ۋە ئائىلىلەرنىڭ ھەرىكەت ئەندىزىسىنى ئىز قوغلاش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ كۆلەملىك نازارەت سىستېمىسىنى تەسۋىرلەپ بەردى. ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ھەتتا VPN ئىشلىتىش، ساقال قويۇش، ياغلىق ئارتىش، چەت ئەلدە تۇغقانلىرى بولۇش ياكى دىنىي ئۇچۇرلارنى تاپشۇرۇۋېلىش قاتارلىق كىچىككىنە ھەرىكەتلەرمۇ تۇتقۇن قىلىنىشقا سەۋەب بولىدىكەن.

ئۇنىڭ بىلدۈرۈشىچە، تۇتقۇن قىلىش ھەرىكىتى پەقەت سىياسىي ياكى دىنىي زاتلارغىلا ئەمەس، بەلكى ئوقۇتقۇچىلار، تەنھەرىكەتچىلەر، زىيالىيلار، ھەتتا كوممۇنىستىك پارتىيە ئەزالىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئادەتتىكى پۇقرالارغىمۇ چېتىلغان. نۇرغۇن كىشىلەر ھېچقانداق دەلىل-ئىسپاتسىزلا «ئەسەبىيلەر» دەپ قالپاق كىيدۈرۈلۈپ، ئاتالمىش «قايتا تەربىيەلەش مەركەزلىرى» گە ئەۋەتىلگەن بولۇپ، كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى بۇ ئورۇنلارنى تۈتۈپ تۇرۇش ۋە مېڭە يۇيۇش ئورۇنلىرى دەپ تەسۋىرلەيدۇ.

ئارسلان ھىدايەتنىڭ ئېيتىشىچە، تاشقى دۇنيا بىلەن بولغان ئالاقە كۆچلۈك رەۋىشتە چەكلەنگەن. گۇگۇل (Google)، يۇتيۇب (YouTube) ۋە ئىنىستاگرام (Instagram) قاتارلىق سۇپىلارغا كىرىش توسۇۋېتىلگەن بولۇپ، تور ھېساباتلىرى شەخسىي كىملىك سىستېمىسىغا باغلانغان.

ئۇ خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنى بىر «قارا قۇتا» دەپ قاراپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتكە ھەمىشە يېتەرلىك باھا بەرمەيۋاتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ خىل سۈكۈت قىلىش باستۇرۇشنىڭ داۋاملىشىشىغا پۈرسەت يارىتىپ بېرىدىكەن.

ئۇ خەلقئارانىڭ تېخىمۇ كۆچلۈك ھەرىكەت قوللىنىشىنى مۇراجىئەت قىلىپ مۇنداق دېدى: «بىز ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقىنى ئىزچىل خەلقئارالىق بېسىم، يەنى قانۇنىي جاۋابكارلىققا تارتىش، توغرا خەۋەر

قىلىش ۋە تەشەببۇس قىلىشتۇر.»

ئۇ يەنە بۇ مەسىلىنىڭ ھېسسىيات جەھەتتىكى ئېغىرلىقىنى تەكىتلەپ مۇنداق دېدى: «بىز باي مەدەنىيەتكە ۋە چوڭقۇر تارىخقا ئىگە خەلق. بىز پەقەتلا ئىززەت-ھۆرمەت ۋە ئەركىنلىك ئىچىدە ياشاشنى خالايمىز.»

ئۇ سۆزىگە قوشۇپ: «بۇ بەلكىم بىر مۆجىزىدەك ئاڭلىنىشى مۇمكىن، ئەمما بىز يەنىلا ئۈمىدۋارمىز» دېدى.

ئىنگلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

https://southasianherald.com/un-human-rights-office-reiterates-concerns-over-uyghur-rights-in-xinjiang/?utm_source=chatgpt.com

كۆڭۈل ۋە تەن

GREAT MICRO HABITS

The Habits Transformer that Changes Everything

كەلگۈسىڭىزنىڭ ئۆزگىرىشىدىكى 24 مىكرو ئادەت

كەلگۈسىزنىڭ ئۆزگىرىشىگە سەۋەب بولىدىغان 24 مىكرو ئادەت

ۋوگ كوللىكتىۋى

بىز ھاياتىمىزدا دائىم دېگۈدەك يېڭى بىر باشلىنىشنىڭ ھاياجىنىنى باشتىن كەچۈرىمىز. تېخىمۇ چوڭ ئارزۇلارغا، تېخىمۇ كۆپ ئىشلەشكە ۋە تېخىمۇ كۆپ نەرسىگە ئېرىشىشكە ئىنتىزار بولىمىز. يېڭى نىشانلار، يېڭى ئارزۇلار ۋە يېڭى ئىشلارنى قىلىشنىڭ يېڭى ئۇسۇللىرى ھەققىدە ئويلىنىمىز. ئەمما ھەقىقىي مۆجىزە كۆرۈنۈشتە ئەھمىيەتسىز كۆرۈنىدىغان، ئادەتتىكى ئادەتلەردىن، ئاشۇ ھاياتىمىزغا ھەقىقىي سىڭىپ كەتكەن ئادەتلەردىن پەيدا بولىدۇ. بۇ ئادەتلەر ئىنسانلارنىڭ نېرۋىسىنى تىنچلاندۇرۇش، دىققىتىنى يىغىش، ھەمدە دۇنيا ھەققىدە تېخىمۇ چوڭقۇر ئويلىنىش ۋە شۇنىڭغا قارىتا ھەرىكەت قىلىشى ئۈچۈن ياردەم بېرىدۇ.

بۇ ئادەتلەر تۈپتىن ئۆزگىرىش ياكى ئۈزلۈكسىز ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ تەلەپ قىلمايدۇ. ئۇلار پەقەت ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ يىغىلىپ پەيدا بولىدىغان كۈندىلىك كۆزگە كۆرۈنمەس كىچىك ئۆزگۈرۈشلەردۇر. بۇ مىكرو ئادەتلەر دەرھال نەتىجە بېرىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئاستا-ئاستا، ئىزچىل ۋە داۋاملىق ئۇنۇم بېرىدىغانلىقى ئۈچۈن ئۆنى ئۆزلەشتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلىشىمىز.

1. كۈندىلىك چېنىقىشقا ئەھمىيەت بېرىڭ

ھاياتىي كۈچنى ساقلاپ قېلىش قاتتىق بەدەن چېنىقتۇرۇش پىلانى تەلەپ قىلمايدۇ. ۋاقىت قىسقا بولسىمۇ كۈندە ئازراق چېنىقىپ بەرگەننىڭ، قان ئايلىنىشنى ياخشىلاشقا، بوغۇملارنىڭ ساغلاملىقىنى ساقلاشقا، شۇنداقلا كاللىنى سەگەك تۇتۇشقا پايدىسى بار. يەنى ھېچ بولمىغاندا يىغىنلار ئارىسىدا ياكى چۈشلۈك دەم ئېلىشتا پىيادە مېڭىش، ئۆيدە يېنىك پەيي سوزۇش ياكى قىسقا ۋاقىت كۈچ مەشىقى قىلىش قاتارلىقلارنى ئادەت قىلىش كېرەك. ئەڭ مۇھىمى، چېنىقىشنى كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ بىر قىسمىغا ئايلاندۇرۇش، ھەرگىزمۇ سەل قارىماسلىق لازىم.

2. سەھەردىكى قەھۋە ئىچىش ۋاقتىنى كېچىكتۈرۈڭ

بەدىنىڭىز سەھەردە تەبىئىي ھالدا كورتىزول قويۇپ بېرىپ، ئويغىنىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ. قەھۋەنى بەك بالدۇر ئىچىۋالسىڭىز بۇ رېتىم بۇزغۇنچىلىقىغا ئۇچراپ، چۈشتىن كېيىن ياكى كەچ بولغۇچە ئېنېرگىيەنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولىدۇ. قەھۋە ئىچىشنى تەخمىنەن 90 مىنۇت كەينىگە سۈرەلىسىڭىز ئېنېرگىيە سەۋىيەڭىزنىڭ تەبىئىي ھالدا مۇقىملىشىشىغا ياردەم بېرەلەيسىز. نۇرغۇن كىشىلەر مۇشۇنداق قىلىشنى ئۆزىگە ئادەت قىلغاندىن كېيىن، قەھۋەگە خۇمار بولۇش ئادىتى ئاستا-ئاستا سۇسلاشقان.

3. سىرتقا بالدۇرراق چىقىڭ

قۇياش نۇرى بىلەن بالدۇر ئۇچراشسىڭىز، بىئولوگىيىلىك سائىتىڭىزنى تەڭشەشكە، ئۇيقۇڭىزنى ياخشىلاشقا، كەيپىياتىڭىزنى يۇقىرى كۆتۈرۈشكە، شۇنداقلا دىققىتىڭىزنى مەركەزلەشتۈرۈشىڭىزگە ياردەم بېرىدۇ. بولۇپمۇ سەھەردە ئويغانغاندا ئۇيقۇڭىز ئېچىلماي، بېشىڭىز ئېغىرلىشىپ كەتكەندە، 10 مىنۇت بولسىمۇ سىرتتا ھەرىكەت قىلسىڭىز، بۇنىڭ پايدىسىنى كۆرىسىز. بۇنى ساغلاملىق قائىدىسى دەپ ئەمەس، بەلكى بىئولوگىيىلىك سائىتىڭىزنى قايتا تەڭشەش دەپ بىلىڭ.

4. ئەتىگەندە كۈندىلىك خاتىرە يېزىڭ

كۈنىڭىزنى كۈندىلىك خاتىرە يېزىش بىلەن باشلىسىڭىز، سىرتقى تەسىر ۋە ئالدىراشلىق كاللىڭىزنى چىرمىۋالغىچە روھىي جەھەتتىكى قالايمىقانچىلىقلارنى تەرتىپكە سالالايسىز، شۇنداقلا كەيپىياتىڭىزنى غىدىقلايدىغان ھەرخىل ئۇچۇرلارغا ئىنكاس قايتۇرۇشنىڭ ئورنىغا، كاللىڭىزنى چىرمىۋالغان مەسىلىنى ئېنىقلاپ چىقىشىڭىزغا پۇرسەت بولىدۇ. ھېچ بولمىغاندا بىرنەچچە قۇر بولسىمۇ يېزىپ قالدۇرۇپ قويسىڭىز، كەيپىياتىڭىزنى تەڭشەپ، توغرا قارار چىقىرىشىڭىزغا ياردىمى بولىدۇ.

5. مەجبۇرىيىتىڭىز ھەققىدە قايتا ئويلىنىڭ

ئۆز-ئۆزىڭىزگە قىلغان سۆزلىرىڭىزمۇ قىلماقچى بولغان ئىشلىرىڭىزغا بولغان قارىشىڭىزنى ئۆزگەرتىۋېتەلەيدۇ. «مەن قىلىشىم كېرەك» دېيىشىنىڭ ئورنىغا «مەن قىلالايمەن» دەپ سىناپ بېقىڭ. بۇ سىزگە ئىشلارنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدىغان قىلىپ كۆرسىتىشىنىڭ ئورنىغا، ئۆزىڭىزدە تاللاش ھوقۇقىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدۇرىدۇ. بۇنداق كىچىك ئۆزگىرىش كۈندىلىك ۋەزىپىلەرنى باشقۇرۇشنى ئاسانلاشتۇرۇپ، نارازىلىقنى ئازايتالايدۇ. ئۇ سىزنى مىننەتدار بولۇشقا مەجبۇرلىمايدۇ، بەلكى كۆز قاراشنى ئۆزگەرتىشكە ئىلھاملاندۇرىدۇ.

6. سەھەردىكى غىدىقلاشتىن ساقلىنىڭ

ئويغانغاندىن كېيىن تېلېفون، مۇزىكا، پاراڭ بولمىغان ھالەتتە ئۆزىڭىزگە ئويلىنىشقا 10 مىنۇت ۋاقىت بەرسىڭىز، ئۇيقۇڭىز ئاسان ئېچىلىپ، ھەرىكەتكە ئۆتۈشىڭىز ئاسانلىشىدۇ ھەمدە نېرۋىڭىز تىنچلىنىدۇ، ئالدىراپ ئىنكاس قايتۇرۇشتىن ساقلىنالايسىز. شۇنداقلا پۈتۈن بىر كۈنلۈك خىزمىتىڭىزدە دىققىتىڭىزنى مەركەزلەشتۈرىشىڭىزگە ياردىمى بولىدۇ.

7. تاماق يېگەندە دىققىتىڭىز چېچىلمىسۇن

تاماق يېگەندە ھېچقانداق دەخلى-تەرۇزسىز ھالدا، دىققىتىڭىز بىلەن يېسىڭىز ھەزىم قىلىش ۋە ئىشتىھايىڭىزنى ياخشىلايدۇ. ئاچلىق ۋە توقلۇق سىگناللىرىغا قارىتا تېخىمۇ سەزگۈر بولىسىز. بۇ خىل ئادەت يەنە رېتىم سۈرئىتىنى ئاستىلىتىپ، نېرۋىڭىزنىڭ تىنچلىنىشىغا تۈرتكە بولىدۇ.

8. ئۇخلاش ۋاقتىغا ئەمەل قىلىڭ

كۈندە ئوخشاش ۋاقىتتا ئۇخلاش بەدەن سائىتىڭىزنىڭ رېتمىغا كىرىشىگە ھەمدە كەيپىياتىڭىزنىڭ تۇراقلىق بولۇشىغا، دىققىتىڭىزنى مەركەزلەشتۈرۈشىڭىزگە ۋە ئېنېرگىيە سەۋىيەڭىزگە بەزىدە قوشۇمچە ئۇيقۇدىن كۆپ تەسىر كۆرسىتىدۇ. ھەتتا بىرنەچچە ھەپتە داۋاملاشتۇرۇشمۇ كۈندۈزدىكى ھېسسىياتىڭىزغا زور تەسىر كۆرسىتىدۇ.

9. قىيىن ۋەزىپىنى بالدۇر تاماملاڭ

سۆرەلمىلىك كۆپىنچە ۋەزىپىنىڭ ئۆزىدىن كۆپرەك ئېنېرگىيە تەلەپ قىلىدۇ. مۇبادا قىيىن ۋەزىپىنى چۈشتىن بۇرۇن تاماملىسىڭىز روھىي يۈكىڭىز يېنىكلەپ، ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچىڭىز كۈچىيىدۇ. شۇنداقلا قىينىچىلىقنى بىر تەرەپ قىلىش قابىلىيىتىڭىزنى نامايان قىلىپ، ئۆزىڭىزگە بولغان ئىشەنچىڭىزنى ئاشۇرىدۇ.

10. ھاراق-شاراپنى تاشلاڭ

ھاراق تاشلاشتا نۇرغۇن پايدىلار بار. نۇرغۇن كىشىلەر ھاراق تاشلاپ بىر نەچچە كۈن ئىچىدىلا ئۇيقۇ سۈپىتىنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى، تېرىسىنىڭ سۈزۈكلىشىپ قالغانلىقىنى، ھەمدە دىققەت مەركەزلەشتۈرۈش ھالىتىنىڭ ئۆزۈراپ قالغانلىقىنى بايقىغان. ھاراق تاشلاشنى بىر چەكلىمە ئەمەس،

بەلكى هايات سۈپىتىگىزنى ياخشىلاش جەريانى دەپ بىلىگ.

11. ئېكرانغا قارايدىغان ۋاقىتنى سانلىق مەلۇمات قاتارىغا كىرگۈزۈگ

تېلېفونىگىزغا قارايدىغانغا قانچىلىك ۋاقىت سەرپ قىلىدىغانلىقىگىزنى نازارەت قىلىشىگىز ھەربىرىگە قېلىپىگىزنى دەرھال تونۇپ يېتىشىگىزگە ياردەم بېرىدۇ. بولۇپمۇ ئىختىيارسىز ھالدا ئېكرانىنى سىرىپ ئولتۇرغان چاغلاردىكى ئىسراپ بولۇپ كېتىۋاتقان ۋاقىتلارنى ئېنىقلىشىگىزغا ياردەم بېرىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ قىلمىشلىرىگىزنى تەنقىدلەش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى دىققىتىگىزنى قەيەرگە سەرپ قىلىۋاتقانلىقىگىزنى چۈشىنىش ئۈچۈن، ئەلۋەتتە سىز دىققەت قىلمىغان نەرسىلەرنى باشقۇرالمايسىز.

12. ئۇچۇرلىرىگىزنى ئەستايىدىللىق بىلەن لايىھەلەگ

سىز كۆنىدە كۆرۈۋاتقان ئۇچۇرلار ئۈمىد ۋە ئارزۇيىگىزنى شەكىللەندۈرىدۇ. ئۆگىنىشكە ئەھمىيەت بېرىدىغان، چوڭقۇر ئويلانىدۇرىدىغان، ھەمدە قىزىقىشنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويىدىغان ئۇچۇرلارغا دىققەت قىلسىگىز دۇنيا قارىشىگىز كېڭىيىدۇ. ۋاقىتنىگ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ سىزنىگ ئوي-پىكىرلىرىگىز ۋە ئىزدىنىشلىرىگىزگە تەسىر كۆرسىتىدۇ. رەقەملىگ مۇھىتىگىزغا رېئاللىقتىكى مۇھىتىگىزغا ئوخشاش ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىگ.

13. كەيپىياتىگىز تۇراقسىز ۋاقىتتا ئىنكاس قايتۇرۇشتىن ساقلىنىگ

قاتتىق غەزەپلەنگەن ۋاقىتىگىزدا دەرھال قارار چىقارماگ، ئالدى بىلەن قارارىگىزنى يېزىپ چىقىگ. بۇنداق قىلسىگىز ئۆپكىگىزنى بېسۇبلىشىگىزغا ياردىمى بولىدۇ، ھەمدە ھەربىرىگە ئۆتۈشتىن ئاۋۋال قانداق ھېس-تۇيغۇدا بولۇۋاتقانلىقىگىزنى چۈشىنىشىگىزگە ئىمكانىيەت بېرىدۇ. بۇ ئادەت ئۆزئارا ئالاقىنى ياخشىلايدۇ ۋە پۇشايمانىنى ئازايتىدۇ.

14. ئۆزىگىزنى تەگشەش ئۇسۇلىنى يارىتىگ

بېسىم پەيتلىرىدە ئۆزىنى قانداق تىنچلاندۇرۇشنى بىلىش چىدامچانلىقىنى ئاشۇرىدۇ. يەنى نەپەس مەشىقى قىلىش، چېنىقىش، ئەتراپىنى پىيادە ئايلىنىش ياكى ئۆزىنى ئەركىن قويۇۋېتىش ھەربىرىگە ئىشلەش قاتارلىقلار. مۇھىمى بۇ ئىشلارنى ئالدىن پىلانلاپ كۈندىلىگ ئادىتىگىزگە سىڭدۈرۈۋەتسىگىز، ھەقىقىي بېسىم ھېس قىلغاندا نېمە قىلارىگىزنى بىلەلمەي قالىدىغان ھالدا قالمايسىز، ھەمدە بېسىملاردىن ئاسانلا غالىپ كېلەلەيسىز.

15. ئۈيقۇڭزنى ياخشىلاڭ

ئۇخلاشتىن بۇرۇن ماگنىي كاپسۇلى ئىچىڭ ياكى مېدىتاسيون قىلىشنى ئويلىشىڭ. ئارام ئېلىشىڭزغا ياردەم بېرىدىغان ۋە مېڭىڭزگە دەم ئېلىش ۋاقتى كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان ھەر قانداق ئادەت سىز ئۈچۈن پايدىلىق بولۇشى مۇمكىن. ياخشى ئۇيقۇ سىز دەم ئېلىشقا مەجبۇر بولغاندا ئەمەس، بەلكى بەدىنىڭىز راھەتلەنگەندە ۋە بوشاشقاندا كېلىدۇ.

16. ئىجتمائىي مۇناسىۋەتتە ئاز-ساز بولۇشنى تاللاڭ

چوڭقۇر مۇناسىۋەتلەر ھېسسىي بىخەتەرلىكنى پەيدا قىلىدۇ. ئالاقە دائىرىڭىز ئاز-ساز بولسا راستچىللىق، ئۆز-ئارا قوللاش ۋە باراۋەرلىككە تولغان بولىدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەتلەر ئادەتتە نۇرغۇن يۈزەكى مۇناسىۋەتلەرنى ساقلاپ قېلىشقا زېھىن سەرپ قىلغانغا قارىغاندا راھەتلىك بېغىشلايدۇ. سىزنى ھەقىقىي خۇشال قىلالايدىغىنى كىشىلىك مۇناسىۋەتتىكى سۈپەت بولۇپ، ھەرگىزمۇ سانىنىڭ كۆپ بولۇشى ئەمەس.

17. كۆڭۈلسىز ئىشلارنىڭ ئۆتۈپ كېتىشىنى ساقلىماڭ

كۆڭۈلسىز ئىشلارنى ئۆتكۈزۈۋېتىش باشقىلار تەرىپىدىن ئەمەس، بەلكى قوبۇل قىلىشتىن ۋە ئۆزىنى چۈشىنىشتىن كېلىدۇ. جاۋابسىز سوئاللارغا كىرىشۋالسىڭىز، ھېسسىي ئېنېرگىيىڭىز خوراپ تۈگەيدۇ. بۇ ئادەت باشقىلارنىڭ سىزگە يېشىل چىراغ بېرىشىگە موھتاج بولماستىن، ساقىيىشىڭىزغا ياردەم بېرىدۇ.

18. ھېس-تۇيغۇڭىزنىڭ قانداق سېگنال بېرىۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلىڭ

ھېس-تۇيغۇمىز بىزگە نېمىگە ئېھتىياجلىق ئىكەنلىكىمىزنى، نېمىگە ئەھمىيەت بېرىدىغانلىقىمىزنى ۋە چەكلىمىلىرىمىزنىڭ قەيەردە ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىدىغان ئەلچىگە ئوخشايدۇ. ھېس-تۇيغۇمىزغا قۇلاق سېلىش ئارقىلىق ئۆزىمىزنى تېخىمۇ ياخشى چۈشىنەلەيمىز ۋە توغرا قارارلارنى چىقىرالايمىز. ئەگەر ھېسسىياتىمىزغا سەل قارىساق بەزى مۇھىم ئۇچۇرلارنى قولدىن بېرىپ قويۇشىمىز مۇمكىن. شۇڭا داۋاملىق تۇرده ھېسسىياتىمىزغا ئەھمىيەت بەرسەك، تەرەققىي قىلالايمىز ۋە نۇرغۇن نەرسىلەرنى بىلىۋالالايمىز. بۇ خىل مىكرو ئادەتلەر ھېسسىياتنى ھەقىقىي چۈشەنچىگە ئايلاندۇرۇشقا ياردەم بېرىدۇ.

19. تورىدىكى كىملىكىڭىز بىلەن ئەمەلىيەتتىكى كىملىكىڭىز ماسلاشسۇن

تورىدىكى كىملىكىڭىز ئىلگىرىكى كىملىكىڭىزنى ئەمەس، بەلكى ھازىرقى كىملىكىڭىزنى ئەكس

ئەتتۇرۇشى كېرەك. توردا كىملىكىڭىزنى يېڭىلاش ئۆزىڭىزگە سادىق بولۇشقا ياردەم بېرىدۇ ۋە تەرەققىي قىلىۋاتقانلىقىڭىزنى كۆرسىتىدۇ. بۇ ئىلگىرلەۋاتقانلىقىڭىزنى ئېتىراپ قىلىدىغان ۋە تەبرىكلەشكە ئەرزىيدىغان كىچىك، ئەمما مۇھىم بىر قەدەم.

20. يېڭى تېخنىكىلارنى ئۆگىنىشتىن ئۆزىڭىزنى قاچۇرماڭ

يېڭى تېخنىكىلارنى ئۆگىنىشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇش كۆپىنچە ئىقتىدارسىزلىقتىن ئەمەس، بەلكى قورۇنۇشتىن كېلىپ چىقىدۇ. يېڭى تېخنىكىلارنى ئىشلىتىشنى ئۆگىنىۋالسىڭىز، خىزمىتىڭىز تېخىمۇ قولايلىشىدۇ. بۇ ئۆزىڭىزگە بولغان ئىشەنچ ۋە قابىلىيەت تۇيغۇڭىزنى ئاشۇرىدۇ.

21. ئىدىيە جەھەتتە تولۇق تەييار بولۇشتىن بۇرۇن ھەرىكەتكە ئۆتۈڭ

تەييارلىقىڭ پۈختا بولۇشىنى كۈتۈش، ئىلگىرىلەشنى كېچىكتۈرىدۇ. ھەرىكەتكە ئۆتكەندىلا ئاندىن ياخشىلاش ھەم پىششىقلاپ ئىشلەش ھەقىقىدىكى ئىنكاسلارغا ئىگە بولالايمىز. بۇنداق ئادەتنى يېتىلدۈرۈش ھەرىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ ۋە ئىشەنچنى ئاشۇرىدۇ.

22. ھاياتىڭىزنى كونترول قىلىش ئۈچۈن ھەپتىدە بىر سائەت ۋاقىت ئاجرىتىڭ

قىلماقچى بولغان ئىشلىرىڭىز ئۈستىدە قايتا ئويلىنىشقا، تەڭشەشكە ۋە نىشانىڭىزنى توغرىلاشقا ھەپتىدە بىرەر سائەت ۋاقىت ئاجرىتىپ، ئىشلارنى رەت-تەرتىپكە تىزىۋالغاندا، بېسىمنى يېنىكلەتكىلى ۋە يۆنىلىشنى توغرىلىۋالغىلى بولىدۇ. بۇ ۋاقىتقا ھەرگىز سەل قارىماڭ.

23. قارار چىقىرىش ئۈچۈن ئۆزىڭىزگە ۋاقىت بېرىڭ

دەرھال ئىنكاس قايتۇرۇش كۆپىنچە بېسىم ئاستىدا قارار چىقىرىشقا مەجبۇرلايدۇ. «سىزگە جاۋاب قايتۇراي» دېيىش ئارقىلىق ئۆزىڭىزگە ئويلىنىش ئۈچۈن ۋاقىت بېرىڭ. بۇنداق قىلسىڭىز توقۇنۇش پەيدا قىلمىغان ھالدا ساغلام چېگرىنى كۈچەيتەلەيسىز.

24. كىرىم يارىتالايدىغان بىرەر ماھارەتكە مەبلەغ سېلىڭ

بىرەر ھۈنىرىڭىزدىن كىرىمىڭىز سىزدە ئىشەنچ پەيدا قىلىدۇ، شۇنداقلا سىزنى مۇستەقىل ئاڭغا ئىگە قىلىدۇ. قىممەت يارىتالايدىغان بىرەر ماھارەتنى ئىگىلىسىڭىز كەلگۈسىڭىز ئۈچۈن پۈختا ئاساس سالالايسىز. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ سىزنىڭ ئۆزىڭىزگە بولغان ئىشەنچىڭىزنى ئاشۇرۇپ تېخىمۇ تەرەققى قىلىشىڭىزغا ياردەم بېرەلەيدۇ.

https://www.vogue.in/content/24-micro-habits-to-start-from-january-and-transform-your-year?utm_source=chatgpt.com

خىتاي تەتقىقاتى

خىتاي جاسۇسلۇق ئورگىنى ياشلارنى ئاگاھلاندۇردى

خىتاي جاسۇسلۇق ئورگىنى ياشلارنى ئاگاھلاندۇردى

CNN

خىتاينىڭ ئالىي جاسۇسلۇق ئورگىنى ئاشكارا ھالدا ئوتتۇرىغا چىقىپ، ياشلارنىڭ چەت ئەل كۇچلىرى تەرىپىدىن ئالدىنىپ، جاپالىق ئىشلەشتىن ئۆزىنى قاچۇرۇۋاتقانلىقىنى، ھەمدە دۆلەت تەرەققىياتىنى قۇربان قىلىش بەدىلىگە شەخسىي ھېسسىياتىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇۋاتقانلىقى توغرىسىدا ئاگاھلاندۇرۇش بەردى. ئەمما بۇ سۆزلەر تور دۇنياسىدا ياخشى تەسىر پەيدا قىلمىدى.

ئۆتكەن ھەپتە دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىقىنىڭ رەسمىي ھېساباتىدا ئېلان قىلىنغان بىر سىنداۋ، ھەربىي فورما كىيگەن بىر ياش: «ياشلار خىتاينىڭ كەلگۈسى، ئەمما ئۇلار چەت ئەلدىكى خىتايغا قارشى دۇشمەن كۇچلىرىنىڭ ئىدىيە سىڭدۈرمىچىلىك قىلىشىدىكى ئاساسلىق نىشانغا ئايلاندى» دېدى.

مەزكۇر يازمىدا ياشلارنى «مۇرەككەپ ئاممىۋى پىكىر قىلتاقلىرى» غا، ھەمدە جاپالىق ئىشلەشنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوقلۇقىنى تەرغىب قىلىدىغان ھەر قانداق «يېتىۋېلىش»سەپسەتىلىرىگە قارىتا سەگەك تۇرۇشقا چاقىرىق قىلىندى.

خىتاينىڭ رىقابەت كۇنسېرى كەسكىنلىشىۋاتقان ئىقتىسادىي مۇھىتىدا جاپالىق ئىشلەشنىڭ ھەقىقەتەن ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوقلۇقى توغرىسىدىكى كۆز قاراش يېقىنقى يىللاردىن بۇيان كۇچىيىۋاتقان بولۇپ، بۇ خىل قاراش «يېتىۋېلىش» دېگەن ئىبارىگە يىغىنچاقلانغان.

مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ئىبارىنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى خىتاينىڭ ئىزدەش ماتورى ماگناتى بولغان «بەيدۇ» (Baidu) باشقۇرۇشىدىكى بىر تور مۇنبىرىدە 2021-يىلى ئېلان قىلىنغان بىر يازمىغا تۇتىشىدىكەن. ھازىر ئۆچۈرۈۋېتىلگەن مەزكۇر يازمىنىڭ ئاپتورى كىشىلەرنىڭ ئۆمۈر بويى ئۆي سېتىۋېلىش ۋە ئەنئەنىۋى ئائىلە قىممەت قارىشىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ئىشلىگەنلىكى ئورنىغا، ئاددىي ھايات كەچۈرۈشكە ئىنتىلىشى كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

بۇ ئىدىيە يېقىنقى يىللاردا شىددەت بىلەن ئەۋج ئالدى.

گەرچە خىتاي ئىقتىسادى ئەڭ ئىلغار سۈنئىي ئىدراك ۋە تېخنىكا تەرەققىياتلىرىغا ئىگە بولسىمۇ، ئەمما ئۇ Covid-19 يۇقۇمى ۋە ئۆي-مۈلۈك بازىرىنىڭ كاساتلىشىشى سەۋەبىدىن ئېغىر زەربىگە ئۇچرىدى، شۇنداقلا يېقىندا ئامېرىكا بىلەن بولغان سودا ئۇرۇشىنىڭمۇ تەسىرىگە ئۇچرىدى. دۇنيادىكى ئىككىنچى چوڭ ئىقتىسادىي گەۋدە بولغان خىتاي دۆلەت ئىچىدىكى ئېھتىياجنىڭ ئاجىزلىشىشى ۋە يەرشارىۋى ئىستىقبالنىڭ ئېنىقسىزلىقى بىلەن تىركىشىۋاتقان بىر پەيتتە، بېيجىڭ دائىرىلىرى بۇ يىل 3-ئايدا نەچچە ئون يىلدىن بۇيانقى ئەڭ تۆۋەن ئىقتىسادىي ئېشىش نىشانىنى بېكىتتى.

مىنىستىرلىقىنىڭ يازمىسىدا داۋامەن، يېقىندا چەت ئەل ھۆكۈمەتلىرى ۋە تەشكىلاتلىرىنىڭ خىتايدىكى تور چولپانلىرىنى مەبلەغ بىلەن تەمىنلەپ، تور سۆپىلىرى ئارقىلىق خىتاي ياشلىرى ئارىسىدىكى ئىجتىمائىي ئەندىشىلەرنى ئۇلغايتىشقا ئۇرۇنغانلىقىغا ئائىت دېلولارنىڭ بايقالغانلىقى بىلدۈرۈلدى.

يازمىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ئۇلار سەلبىي كەيپىياتلارنى ياساپ چىقىش ئارقىلىق شەخسىي قىيىنچىلىقلارنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىلىك توپ قارشىلىشىشقا كۆتۈرۈشكە ئۇرۇنۇپ، ياشلارنىڭ ئاستا-ئاستا ئازدۇرۇلۇشىغا ۋە ئۆزلىرىمۇ تۇيماستىن بۇ ئېقىمغا ئەگىشىپ كېتىشىگە سەۋەبچى بولماقتا.»

يازمىنىڭ ئاخىرىدا: «بۇنىڭ تۈپ مەقسىتى خىتاي ياشلىرى ئارىسىدىكى جاپالىق ئىشلەش روھىنى چىرىتىش، ھەتتا ئىجتىمائىي قىممەت قاراشلارنىڭ ئۇلىنى بۇزۇپ تاشلاشتۇر» دەپ خۇلاسە چىقىرىلغان.

كۆپ ئۆتمەيلا، بۇ يازما ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا كۆچلۈك مەسخىرىگە ئۇچرىدى.

بەزى تورداشلار جاسۇسلۇق ئورگىنىدىن قايسى چەت ئەل دۆلەتلىرىنىڭ پۇل تارقىتىۋاتقانلىقىنى نېمە ئۈچۈن ئېنىقراق ئېيتمىغانلىقىنى، شۇنداق بولغاندا ئۆزلىرىنىڭمۇ ئۇلار بىلەن ئالاقىلىشالايدىغانلىقىنى سوراپ مەسخىرە قىلدى.

بىر تورداش ئۆز ئىنكاسىدا: «مەن شۇنچە ئۇزۇندىن بېرى يېتىۋالغان تۇرسام، نېمىشقا ھېچكىم ماڭا بۇنداق ياخشى ئىشنى بۇرۇنراق ئېيتىپ بەرمەيدۇ؟» دەپ يازغان.

يەنە بىر تورداش خىتايدىكى بەزى شىركەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي چېكىنىش مەزگىلىدە ئىشچى-خىزمەتچىلەرنىڭ مائاشىنى كېچىكتۈرۈپ بېرىشىدەك كەڭ خەۋەر قىلىنغان ۋەقەلەرنى مەسخىرە قىلىپ: «پاھ، ھەتتا چەت ئەل كۆچلىرىمۇ كىشىلەرنىڭ قىلغان ئەجرى ئۈچۈن پۇل بېرىش كېرەكلىكىنى

بىلدىكەن» دەپ يازغان.

تونىي بىلايىر يەرشارىۋى ئۆزگىرىش ئىنستىتۇتىنىڭ خىتاي ئىشلىرى بويىچە ئالىي سىياسەت مەسلىھەتچىسى رۇبى ئوسمانىنىڭ (Ruby Osman) ئېيتىشىچە، بۇ خىل قارشى ئىنكاسلار «دائىرىلەر بىلەن نۇرغۇنلىغان ياشلارنىڭ ‹يېتىۋېلىش› قا تۇتقان پوزىتسىيەسى ئوتتۇرىسىدا زور پەرق بارلىقىنى» كۆرسىتىپ بېرىدىكەن.

ئوسمان مۇنداق دېدى: «كۆپىنچە ئىجتىمائىي تاراتقۇ ئىشلەتكۈچىلىرى ئۈچۈن ئېيتقاندا، ‹يېتىۋېلىش› بىر جەھەتتىن تور چاقچىقى بولسا، يەنە بىر جەھەتتىن بېسىمغا تاقابىل تۇرۇش مېخانىزمىدۇر. ئۇنى دۆلەت بىخەتەرلىكى مەسلىسى دەرىجىسىگە كۆتۈرۈش ئۇيغۇن ئىش ئەمەس.»

خىتاي دۆلەت بىخەتەرلىك مىنىستىرلىقى يېقىنقى يىللاردىن بۇيان ئۆز تەسىرىنى كۈچەيتتى. مەزكۇر مىنىستىرلىق خىتايدىكى ئەڭ ئالقىشقا ئېرىشكەن ئىجتىمائىي تاراتقۇ سۇپىسى بولغان ئۇنىدىداردا (WeChat) قەرەللىك ھالدا ماقالىلەرنى ئېلان قىلىپ، خەلقنى دۆلەت مەخپىيەتلىكىگە ئېرىشىشكە ئۇرۇنۇۋاتقان چەت ئەل كۈچلىرىگە قارشى سەگەك تۇرۇشقا ئاگاھلاندۇرۇپ كەلمەكتە.

مىنىستىرلىقنىڭ ئېيتىشىچە، چەتئەل جاسۇسلىرى خەرىتە ئەپلىرىدىن تارتىپ ھاۋا رايى پونكىتلىرىغىچە بولغان بارلىق ساھەلەرگە سىڭىپ كىرمەكتىكەن. ئۇلار يەنە ئامېرىكا ۋە ئەنگلىيە جاسۇسلۇق ئورگانلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان دەپ قارالغان جاسۇسلۇق پائالىيەتلىرىنىڭ تەپسىلاتلىرىنى ئېلان قىلدى. شۇنداقلا چەت ئەلدە ئوقۇۋاتقان ياكى ئىشلەۋاتقان خىتاي پۇقرالىرىنىڭ ئامېرىكا مەركىزي ئاخبارات ئىدارىسى (CIA) تەرىپىدىن قانداق قىلىپ جاسۇسلۇققا سېتىۋېلىنغانلىقىنى تەپسىلي بايان قىلدى.

ئىنگلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

https://edition.cnn.com/2026/05/06/china/china-spies-lying-flat-intl-hnk

ئىستراتېگىيە

يېڭىدىن باشلاش تۇيغۇسى، ھاياجان ۋە ئاقىۋەت

دوكتور گايانى گۇناسىكىرا

يېڭىدىن باشلاش تۇيغۇسى، هاياجان ۋە ئاقىۋەت

دوكتور گايانى گۇناسكىرا (ئاۋسترالىيە)

هەر يىلى يانۋاردا ئىشخانىلاردا يېڭى ئۆزگىرىشلەر يۈز بېرىدۇ. ئۇستەللەردە يېڭى يىللىق پىلان لايىھىسى پەيدا بولىدۇ، يىغىنلاردا يېڭى خاتىرە دەپتەرلەر ئېچىلىدۇ، نىشانلار تېخىمۇ ئېنىق بەلگىلىنىپ، قىلماقچى بولغان ئىشلار تىزىملىكى تېخىمۇ رەتلىك ۋە تەرتىپلىك تىزىلىدۇ. قىسقىسى كىشىلەرنىڭ قەلبىدە كېلىۋاتقان بۇ يىلدا ئىشلارنىڭ باشقىچە بولىدىغانلىقىغا بولغان تەلپۈنۈش ئەكس ئېتىدۇ.

ھالبۇكى فېۋرالغا كەلگەندە، بۇ پىلانلارنىڭ پەقەت بىر قىسمىلا ئەمەلىيلىشىدۇ. بىر نەچچە ھەپتە ئىلگىرىكى كۆچلۈك قىزغىنلىق سۇسلىشىشقا باشلايدۇ. بۇ خىل ھادىسە ئۆزىگە تەلەپچان بولمىغانلىقتىن ياكى ئىرادىسىزلىكتىن كېلىپ چىققان دەپ قارالسىمۇ، ئەمما پسىخولوگلارنىڭ قارىشى باشقىچە، ئۇلار تېخىمۇ سېخىيلىق بىلەن ۋە كۆڭۈلدىكىدەك چۈشەندۈرۈشلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان.

يېڭىدىن باشلاش كىشىنىڭ بىرىنچى قەدەمنى ئېلىشىغا ياردەم بېرەلىسىمۇ، ئەمما داۋاملاشتۇرۇشىغا ياردەم بېرەلمەيدۇ. بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلار بىزگە خىزمەت نىشانلىرىنى بېكىتىش ۋە ئۇنىڭغا ئەمەل قىلىشقا ياردەم بېرەلەيدىغان پرىنسىپلارنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

نېمە ئۈچۈن يېڭىدىن باشلاش تۇيغۇسى ھاياجانلىق بولىدۇ؟

پسىخولوگلارنىڭ قارىشىچە، يېڭى يىلنىڭ باشلىنىشىدىكى ھاياجانلىققا تولغان پەيت بەئەينى «ۋاقىت بۇرۇلۇش نۇقتىسى» بولۇپ، بۇ ئۆتمۈشتىكى ئۆزىمىز بىلەن ھازىرقى ئۆزىمىزنىڭ پەرقىنى ئايرىيدىغان ھەمدە كىم بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىمىزنى بەلگىلەيدىغان پەيت.

خۇلق-ئاتۇار پەنلىرى تەتقىقاتى يېڭى يىل بايرىمىغا ئوخشاش مۇھىم پەيتلەرنىڭ «يېڭىدىن باشلاش ئېففېكتى» نى پەيدا قىلىدىغانلىقىنى بايقىغان. كىشىلەر ھاياتىدا يېڭى بىر باب ئېچىلىۋاتقاندەك تۇيغۇدا بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئارزۇ نىشانلىرىغا يېتىشتىكى قىزغىنلىقى يۇقىرى بولىدىكەن.

تەتقىقاتچىلارنىڭ قارىشىچە، بۇ قىزغىنلىق يېڭى خاتىرە دەپتەر ياكى پىلاندا بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ سىمۋوللۇق مەنىسىدە، يەنى ئۆتكەن يىلدىكى تاماملىيالمىغان ۋەزىپىلەر ۋە مەغلۇبىيەتلەردىن خالىي، پاكىز، بوش بىر بەتنىڭ ئېچىلغانلىقىدا. بۇنداق بوش بەت بۇنىڭدىن كېيىنكى ئىلگىرىلەشنىڭ تېخىمۇ راۋان بولىدىغانلىقىغا كىشىنى ئاسان ئىشەندۈرىدۇ.

نىشانلارنى يېڭى خاتىرە دەپتەرگە يېزىش، ھاياتنى قايتا تەرتىپلەشكە، نىيەتلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشقا، ھەمدە كونترولنى ئاستا-ئاستا ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە بولىدىغانلىقىنى قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ھېس قىلدۇرالايدۇ.

قىزغىنلىق نېمىشقا ئاسان يوقىلىدۇ؟

مەسىلە يېڭىدىن باشلاشنىڭ ئۆزىمى بولمىغانلىقىدا ئەمەس، بەلكى بىر ئىشنى يېڭىدىن باشلاشنىڭ ھېسسىي ھاياجىنى بىلەن ئۇزۇن مۇددەتلىك قىزغىنلىقنى ئارىلاشتۇرىۋەتكەنلىكىمىزدە.

ئۆز تەقدىرىنى بەلگىلەش نەزەرىيىسى — ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ تەتقىقاتىدا پىشىپ يېتىلگەن نەزەرىيە بولۇپ، ئۇ قىزغىنلىقنىڭ نېمە ئۈچۈن تېزلا يوقىلىپ كېتىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

بۇ نەزەرىيەدە نىشانلار ئۇچ خىل پىسخىكىلىق ئېھتىياجنى قاندۇرغاندا، ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنىڭ ساقلىنىپ قالىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ئۇ بولسىمۇ ئۆزىنى كونترول قىلىش، قابىلىيەت ۋە تەۋەلىك تۇيغۇسى قاتارلىقلاردىن ئىبارەت.

يانۋاردىكى نىشانلار كۆپىنچە بۇ سىناقتىن ئۆتەلمەيدۇ. ئۇلار كۆپىنچە ئىجتىمائىي بېسىم («تېخىمۇ ئۇنۇملۇك بولۇشۇم كېرەك»)، ئېنىقسىز ئىنتىلىش («خىزمەتتە تېخىمۇ ياخشى بولۇشۇم كېرەك») ياكى رېئاللىققا ئۇيغۇن بولمىغان دائىرە («ھەممە ئىشنى بىراقلا تاماملىشىم كېرەك» دېگەن بېسىملار) تەرىپىدىن شەكىللىنىدۇ. دەسلەپكى تىرىشچانلىقلار كۆرۈنەرلىك ئىلگىرىلەشكە ئايلانىدۇرۇلمىغاندا، قابىلىيەت تۆۋەنلەيدۇ، ھەمدە ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچمۇ سۇسلايدۇ.

بۇ ھادىسە نېمە ئۈچۈن تۇنجى بوش بەت تولدۇرۇلغاندىن كېيىن ئىككىلىنىش كەيپىياتىنىڭ پەيدا بولىدىغانلىقىنى، شۇنداقلا ئۇلۇغۋار پىلانلاش دەۋرىيلىكنىڭ ئالغا ئىلگىرىلىمەي توختاپ قالىدىغانلىقىنى، ھەمدە چېنىقىش زالىغا داۋاملىق ئەزا بولۇشتىن ۋاز كېچىش ئەھۋاللىرى بىلەن كەسىپي پىلانلارنىڭ مەغلۇب بولۇشى خۇددى بىر قېلىپتىن چىققاندەك ئوخشاش بولىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈشكە يارىدىم بېرىدۇ. بۇنىڭ ئاساسلىق سەۋەبى، بۇ ئەندىزە ناچار خاراكتېرىدىن ئەمەس، بەلكى قىزغىنلىقنىڭ بەك كۆپ مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغانلىقىدىندۇر.

ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچ تەتقىقاتچىسى رىچارد كوئىستنېرنىڭ (Richard Koestner) قارىشىچە، پەقەت مەجبۇرىيەت ھېس قىلغانلىقى ئۈچۈنلا نىشانلارنى قوغلىشىش كۆپىنچە ئۇزۇنغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئۆزىنى جەزىملەشتۈرىدىغان ۋە مەنە تۇيغۇسى بېرىدىغان نىشانلار دەسلەپكى قىزغىنلىق سۇسلاشقاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق ساقلىنىپ قالىدۇ.

داۋاملاشتۇرغىلى بولىدىغان نىشانلارنى قانداق بېكىتىش كېرەك؟

تۇزۇلگەن پىلانلارنى ئىجرا قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇش ياكى داۋاملاشتۇرالماسلىق قىزغىنلىق تۆۋەنلىگەن مەزگىللەر ئۈچۈن تەييارلىق قىلالىغان ياكى قىلالمىغانلىقىمىزغا باغلىق. بۇ دېگەنلىك خىزمەتتە پىسخىكىلىق چىدامچانلىق ئۈچۈن نىشان تۇزۇش ھەرگىزمۇ يانۋار ئېيىدىكى يۇقىرى ئېنېرگىيە ئۈچۈن ئەمەس.

قىزغىنلىق يۇقىرى پەيتلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئويلاشقاندىن كۆرە، ئالدىراشلىق ۋە چېچىلاڭغۇلۇق ئىچىدە ئۆتۈۋاتقان بىر ھەپتىدە قانداق ئىلگىرىلەشلەرنىڭ بولۇۋاتقانلىقىغا دىققەت قىلىڭ.

داۋاملاشتۇرغىلى بولىدىغان نىشانلارنى بېكىتىش ئۈچۈن تۆۋەندىكى ئۈچ خىل تاكتىكىدىن پايدىلانسىڭىز بولىدۇ:

ھەربىكەتلەندۈرگۈچ كۈچنىڭ تۆۋەنلىشىگە تەييارلىنىڭىز بولسۇن.

ھەربىر تەلەندۇرگۇچ كۈچ تۆۋەنلەپ كەتكەن ئەھۋال ئاستىدىمۇ، تۈزگەن پىلانىگىزنى قاندىق «داۋاملاشتۇرۇش» نى ئالدىن ئويلىشىك.

مەسىلەن، بىر تۈرنى ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تۈزگەن بارچە پىلانىگىزنى قايتا كۆزدىن كەچۈرۈپ چىقىشنىك ئورنىغا، كىچىك بولسىمۇ ئەھمىيەتلىك بىر قەدەمنى بېسىش يەنىلا ئىلگىرىلەش ھېسابلىنىدۇ. بۇ بەلكىم تېز ئەسلەپ ئۆتۈش، ئىستراتېگىيىلىك سۆھبەت ياكى ھەپتىلىك مۇھىم ئىشلارنى خاتىرىلەش بولۇشى مۇمكىن. قىزغىنلىقنىك تۆۋەنلەپ كېتىش پەيتلىرىگە تەييارلىق قىلغاندا، يىل ئاخىرىدىكى چېكىنىش مەزگىلىدىمۇ ھەربىر تەلەندۇرگۇچ كۈچنىك مۇقىم بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ.

2. نىشانلارنى ئۆزىگىزنى باشقۇرۇشقا باغلاڭ

پەقەت سىرتقى بېسىمغا ئەمەس، بەلكى شەخسىي قىممەت قارىشىگىزغا ماس كېلىدىغان نىشانلارنى بېكىتىشكە ئەھمىيەت بېرىڭ، گەرچە ئۇلار ئىقتىدارىگىزنى باھالاشنىك ياكى كوللېكتىپنىك ئۇمىدىنىك بىر قىسمى بولسىمۇ بۇ نىشانلارنى داۋاملاشتۇرغىلى بولىدۇ. پەقەت كۆڭۈل بۆلۈشىگىزگە ئەرزىيدىغان سەۋەبلەرنى تاپالىسىگىزلا، قىزغىنلىقىگىز ھەرگىز يوقالمايدۇ.

نىشانىگىزنىك شەخسىي يۈكسىلىشىگىز، مەقسىتىگىز ياكى خىزمەتتە نامايان قىلماقچى بولغان ئوبرازىگىز بىلەن مۇناسىۋەتلىك ياكى مۇناسىۋەتلىك ئەمەسلىكى ھەققىدە ئويلىنىڭ.

3. داۋاملاشتۇرۇش ئۈچۈن سەرپ قىلىنىدىغان تىرىشچانلىقنى ئازايتىڭ

نىشانىگىزنى كىچىك، كونكرېت، تەكرارلىنىدىغان ھەربىر تەلەرگە ئايرىغانىنىڭ پايدىسى كۆپ. بۇنداق قىلغاندا ئىلگىرىلەش جەريانى پەقەتلا يۇقىرى ھەربىر تەلەندۇرگۇچ كۈچكە تايىنىپ قالمايدۇ. «تېخىمۇ رەتلىك بولۇش» نى مەقسەت قىلغان نىشانىنىڭ ئورنىغا، ھەر جۈمە كۈنى ئون مىنۇت ۋاقىت ئاجرىتىپ، ۋاقىت جەدۋىلىگىزنى قايتا كۆرۈپ چىقىڭ ياكى خىزمەتتىن چۈشۈشتىن بۇرۇن تاماملاپ بولالمىغان بىرەر ۋەزىپىنى خاتىرىلەپ قويۇڭ.

نىشانلارنى پارچىلاپ كىچىك قەدەم باسقۇچلارغا بۆلۈۋەتسىگىز كېيىنكى قەدەملەرنى ئىجرا قىلىشىگىز ئاسانغا توختايدۇ.

تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدۇكى، بۇنداق كونكرېت ئىشارەتلەر دەل ۋاقتىدا ھەرىكەتلەندۈرۈشكە بولغان ئېھتىياجنى ئازايتىدۇ. بۇ پرىنسىپنى يازغۇچى جەيمس كلىر (James Clear) «ئاتوم ئادەتلىرى» ناملىق كىتابىدا ئومۇملاشتۇرۇپ، ئېنېرگىيە تۆۋەن كۈنلەردىمۇ ئۈنۈملۈك ئىشلەيدىغان سىستېمىلارنى قۇرۇشنى تەشەببۇس قىلغان.

تېخىمۇ ئەملىي ئۇسۇل

ھەر يىلى يانۋاردا يېڭىدىن باشلاش ئىستىكى ساددىلىق ئەمەس. ئۇ ئىنسانلارنىڭ يېڭىلىنىش، ماسلىشىشچانلىق ۋە ئۈمىدكە بولغان چوڭقۇر ئېھتىياجنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

يېڭىدىن باشلاش ئۆزگىرىش ئىشىكىنى ئاچالايدۇ. ئەمما ئۇزاققىچە داۋاملاشتۇرۇش، دەسلەپكىدەك قىزغىنلىق تۇيغۇسى قالمىغاندىمۇ نېمىلەرنى بەرپا قىلالايدىغانلىقىمىزغا باغلىق. ھەقىقىي ماھارەت قىزغىنلىق يۇقىرى چاغدا نىشان بەلگىلەش ئەمەس، بەلكى قىزغىنلىق يوقالغان ھالەتتىمۇ داۋاملاشتۇرغىلى بولىدىغان نىشانلارنى بەلگىلەشتە كۆرۈلىدۇ.

ئىنگلىزچىدىن ئازادئاي غەيرەت تەرجىمىسى

https://phys.org/news/2026-01-fresh-powerful-goals.html

مەسلەسىز ئويغىنىش

خىتاي ياشلىرى نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر بىزار بولۇپ كەتتى؟

يى فۇشيەن

خىتاي ياشلىرى نېمە ئۈچۈن بۇ قەدەر بىزار بولۇپ كەتتى؟

يى فۇشيەن

(ياپون ۋاقتى گېزىتى)

ياشلارنىڭ ئىشسىزلىقى ۋە ئائىلە كىرىمىنىڭ تۆۋەن بولۇشى دۆلەت نوپۇسسىنىڭ كەلگۈسىگە تەھدىت سالماقتا.

بىر قانچە يىلدىن بۇيان، ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئىستىقبالىدىن ئۈمىدسىزلەنگەن خېلى كۆپ ساندىكى خىتاي ياشلىرى «يېتىۋېلىش» نى تاللىدى. بۇ ئەھلىيەتتە مەنسەپپەرەسلىك رىقابىتىگە (يەنى ھەممىگە مەلۇم بولغان «كەسكىن رىقابەت» كە) پىرىنسىپ جەھەتتىن قارشى تۇرغانلىقتۇر. بۇ خىل پوزىتسىيە دۆلەتنىڭ ئىقتىسادىي كەلگۈسى ئۈچۈن ياخشى بېشارەت بولمىغاچقا، خىتاي دائىرىلىرى بۇ ھەرىكەتنى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ قوللىشى ئاستىدا دۆلەتنىڭ تەرەققىياتى ۋە خەلقنىڭ ئىرادىسىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش ئۇرۇنۇشى دەپ تەسۋىرلەش ئارقىلىق ئىنكاس قايتۇردى.

بۇ بىر يېڭى تاكتىكا ئەمەس. مەن خىتاينىڭ بىر پەرزەنتلىك بولۇش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇشقا باشلامچىلىق قىلغىنىمدا، چەت ئەلدىكى دۈشمەن كۈچلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، نوپۇسنى ھەددىدىن زىيادە كۆپەيتىۋېتىش ئارقىلىق دۆلەتكە بۇزغۇنچىلىق قىلىشقا ئۇرۇندى، دەپ ئەيىبلەنگەنىدىم. ئەمدىلىكتە خىتاي نوپۇسنىڭ ئازىيىۋاتقانلىقىنى ئىنكار قىلغىلى بولمايدىغان بىر پەيتتە، مەن كىرىزىسنى مۇبالىغە قىلىش ۋە خىتاينى قارىلاش بىلەن ئەيىبلىنىۋاتىمەن.

ئەھلىيەتتە، «يېتىۋېلىش» دەل بىر پەرزەنتلىك بولۇش سىياسىتىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسىدۇر. خۇددى كېسەللىك ياكى ئۆلۈمنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بىيولوگىيەلىك تەڭپۇڭلۇق (مەسىلەن، قان بېسىمى ياكى قان شېكىرىنىڭ نورمالسىزلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش) زۆرۈر بولغىنىغا ئوخشاش، ئىقتىسادىي تەڭپۇڭلۇقمۇ ئىستېمال بىلەن ئىشلەپچىقىرىش ئوتتۇرىسىدىكى مۇۋاپىق تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاشنى تەلەپ قىلىدۇ. نوپۇسنىڭ ئاز بولۇشى ئىشقا ئورۇنلىشىش نىسبىتىنى ئۆستۈرىدۇ دېگەن قاراش بىلەن 1980-يىلى يولغا قويۇلغان بىر پەرزەنتلىك بولۇش سىياسىتى دەل بۇنىڭ ئەكسىچە نەتىجە بەردى. بۇ

سىياسەت ھەممىگە مەلۇم بولغان «دەربىدىن تاشقىرى ئىستېمالچىلار»نى، يەنى باللارنىڭ سانىنى ئازايتىش ئارقىلىق، ئائىلىلەرنىڭ سودىلىشىش كۈچىنى ئاجىزلاشتۇردى. نەتىجىدە ئائىلىلەرنىڭ ئىلكىدىكى كىرىمنىڭ ئىچكى ئىشلەپچىقىرىش ئومۇمىي قىممىتىدە ئىگىلىگەن نىسبىتىنى 1980-يىللاردىكى تەخمىنەن ئۈچتىن ئىككى قىسمىدىن بۈگۈنكى كۈندە پەقەت 44% كە چۈشۈرۈپ قويدى.

ئىنگلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

https://www.japantimes.co.jp/commentary/2026/06/01/world/chinas-young-people-fed-up/

كىملىك جىنايەتكە ئايلانغانمۇ؟!
ئۇيغۇرلار

كىتاب مەكتىپى

كىملىك جىنايەتكە ئايلانغاندا: شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلار

كىتتي مەكماستېر
(«كۆچمەنلەر ۋە كىشىلىك ھوقۇق قانۇنى ئوبزورى» ژۇرنىلىنىڭ تەتقىقاتچى ئەزاسى)

1. كىرىش سۆز

خىتاي شەرقىي تۈركىستاندا ئۇيغۇرلار ۋە باشقا ئاساسلىقى مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل تاپقان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتىلغان كەڭ كۆلەملىك تۈتۈپ تۇرۇش، نازارەت قىلىش ۋە مەجبۇرىي كونترول قىلىش سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقتى.[1] خىتاي بۇ تەدبىرلەرنى تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش ۋە كەسىپي تەربىيەلەش دەپ چۈشەندۈرسىمۇ، ئەمما قولدىكى ئىسپاتلار بۇ سىستېمىنىڭ ئادەتتىكى خەۋپسىزلىك ئىجرائاتلىرىدىن كۆپ دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەنلىكىنى؛ كەمسىتىش خاراكتېرلىك تۈتۈپ تۇرۇش، دىن ۋە ھەربىكەت ئەركىنلىكىنى چەكلەش، ھەمدە دۆلەت بېكىتكەن ئۆلچەملەرگە بويسۇنۇشقا بېسىم قىلىش ئارقىلىق بىر مىللەتنى باستۇرۇشنى نىشان قىلغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە.[2] بىر ھۆكۈمەت مەلۇم كىشىلەرنى تۈتۈپ تۇرۇشنى «تەربىيەلەش» دەپ پەردازلاشقا ئۇرۇنۇشى مۇمكىن، ئەمما خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق قانۇنى بىر دۆلەتنىڭ ئۇنى نېمە دەپ ئاتىشىغىلا تايىنىپ قالماستىن، بەلكى بۇ ئاتالمىش تۈتۈپ تۇرۇش سىستېمىسىنىڭ ئەمەلىيەتتە نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى تېخىمۇ چوڭقۇر تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.

بۇ ماقالىدە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسەتلىرىنىڭ «بارلىق شەكىلدىكى ئىرقىي كەمسىتىشنى يوقىتىش توغرىسىدىكى خەلقئارا ئەھدىنامە»نىڭ (ICERD) 2 ـ 1ـ ۋە 5ـماددىلىرىغا خىلاپ ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئىككىنچى بۆلەكتە شەرقىي تۈركىستان، ئۇيغۇرلار ۋە خىتاينىڭ ICERD ئاستىدىكى قانۇنىي مەجبۇرىيەتلىرى ھەققىدە ئارقا كۆرۈنۈش مەلۇماتلىرى بېرىلىدۇ. ئۈچىنچى بۆلەكتە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغا تۇتقان مۇئامىلىسىنىڭ ICERD نىڭ 1 ـ ، 2 ـ ۋە 5ـماددىلىرىغا قانداق خىلاپلىق قىلغانلىقى ھەمدە ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرى ئېنىق تۇرسىمۇ، قانۇنىي جاۋابكارلىققا تارتىشنىڭ نېمە ئۈچۈن يەنىلا قىيىنغا توختاۋاتقانلىقى چۈشەندۈرۈلىدۇ. تۆتىنچى بۆلەكتە بولسا قانۇن ئىجراسىنىڭ ئاجىز بولۇشىنىڭ بۇ خىلاپلىق قىلىش

قىلمىشلىرىنىڭ رېئاللىقىنى ئۆزگەرتەلمەيدىغانلىقى يەكۈنلىنىپ، خەلقئارا جەمئىيەت ۋە خۇسۇسىي ساھەنىڭ سىجىل بېسىم ئىشلىتىشىنىڭ زۆرۈرلۈكى تەكىتلىنىدۇ.

2. ئارقا كۆرۈنۈش

ئا. شەرقىي تۈركىستان، ئۇيغۇرلار ۋە خىتاينىڭ كونترول قىلىش سىستېمىسى

شەرقىي تۈركىستان خىتاينىڭ يىراق غەربىي شىمال چېگرا رايونىغا جايلاشقان بولۇپ، جۇغراپىيەلىك ۋە تارىخىي جەھەتتىن بېيجىڭغا قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىياغا تېخىمۇ يېقىن كېلىدىغان بىپايان زېمىندۇر.[3] خىتاي ئومۇمىي كۆلىمىنىڭ ئالتىدىن بىر قىسمىنى ئىگىلەيدىغان، شۇنداقلا ئافغانىستان، پاكىستان ۋە قازاقىستان قاتارلىق سەككىز دۆلەت بىلەن چېگرالىنىدىغان بۇ رايون ئۆزىنىڭ كۆلىمى، ئورنى ۋە ئىقتىسادىي قىممىتى سەۋەبلىك خىتاي دۆلىتى ئۈچۈن ئىستراتېگىيەلىك ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.[4] شەرقىي تۈركىستان يەنە 11 مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇرنىڭ ماكانىدۇر[1]. ئۇيغۇرلار ئاساسلىقى مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل تاپقان، تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان مىللەت بولۇپ، ئۇلارنىڭ تىلى، دىنى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ئۇلارنى خىتايدىكى ئەڭ چوڭ مىللەت بولغان مۇتلەق كۆپ سانداكى خىتايلاردىن پەرق ئېتىپ تۇرىدۇ.[5] بۇ خىل جۇغراپىيەلىك ۋە نوپۇس قۇرۇلمىسىغا ئائىت ئالاھىدىلىكلەر شەرقىي تۈركىستانىنىڭ نېمە ئۈچۈن بېيجىڭ ئۈچۈن سىياسىي جەھەتتىن ئىنتايىن سەزگۈر بىر جايغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.[6] بۇ رايون خىتايىنىڭ غەربىي چېگراسىغا جايلاشقانلىقى ھەمدە ئۆزگىچە بىر ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ماكانى بولغانلىقى ئۈچۈن، خىتاي دائىرىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ كىملىكى، دىنىي پائالىيەتلىرى ۋە تېخىمۇ يۇقىرى ئاپتونومىيە تەلەپلىرىگە كۆپىنچە زېمىن پۈتۈنلۈكى ۋە دۆلەتنىڭ كونتروللۇقىغا قىلىنغان تەھدىت سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلىپ كەلدى.[7]

2017-يىلىدىن باشلاپ، خىتاي پۈتكۈل شەرقىي تۈركىستان رايونىدا كەڭ كۆلەملىك باستۇرۇش ھەرىكىتىنى قانات يايدۇردى، ئەمما ئۆز قىلمىشلىرىنى ئىزچىل تۈردە تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش پروگراممىسى ۋە «كەسپىي مائارىپ ۋە تەربىيەلەش مەركەزلىرى» دەپ ئاقلاپ كەلدى.[8] شۇنداق بولسىمۇ، سىرتقى كۆزەتكۈچىلەر خىتايىنىڭ بۇ ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەملىك تۈتۈپ تۇرۇش ۋە مەجبۇرىي ئىجتىمائىي كونترول قىلىش دەپ سۈپەتلىمەكتە.[9] مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بىر مىليوندىن ئارتۇق ئۇيغۇر ۋە باشقا مۇسۇلمان ئاز سانلىق مىللەتلەر خىتاي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن لاگېرلارغا قامالغان.[10]

[1] ماقالىدىكى بۇ نوپۇس سانى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆز قارىشىغا ۋەكىللىك قىلمايدۇ.

بۇنىڭدىن باشقا، لاگېر سىرتىدىكى نۇرغۇنلىغان باشقا ئۇيغۇرلارمۇ قاتتىق نازارەت قىلىش، دىنىي چەكلىمىلەر، ئائىلىلەرنى پارچىلاش ۋە مەجبۇرىي تۇغماس قىلىش (تۇغۇت چەكلەش) قىلمىشلىرىغا دۇچار بولغان.[11]

ب. خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغا تۇتقان مۇئامىلىسى

خىتايلار خىتايدىكى ئاساسلىق مىللەت بولۇپ، مەملىكەت ئومۇمىي نوپۇسىنىڭ 90% نى ئىگىلەيدۇ.[12] بۇنىڭغا سېلىشتۇرغاندا، ئۇيغۇرلار بولسا شەرقىي تۈركىستانغا مەركەزلەشكەن ئۆزگىچە بىر ئاز سانلىق مىللەتتۇر.[13] ئۇلار تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلق بولۇپ، شەرقىي تۈركىستاندىكى نۇرغۇن ئۇيغۇرلار سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلاردۇر.[14] شۇڭلاشقا، بۇ ئىككى توپلۇق ئوتتۇرىسىدىكى پەرق پەقەت جۇغراپىيەلىكلا بولماستىن، بەلكى ئېتنىك، تىل ۋە دىنىي جەھەتتىنمۇ ئىپادىلىنىدۇ.[15] ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستان نوپۇسىنىڭ 46% نى ئىگىلەيدۇ.[16]

خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قىلىۋاتقان مۇئامىلىسىنىڭ قانۇنىي خاراكتېرى ئاساسەن خىتاي دۆلىتىنىڭ ئۇيغۇر نوپۇسىغا قىلىۋاتقان مۇئامىلە ئۇسۇلىدىن كېلىپ چىقىدۇ.[17] خىتاي ئۇيغۇرلارنى تۈتۈپ تۇرۇۋاتقان لاگېرلارنى تېرورلۇق ۋە دىنىي ئەسەبىيلىكىگە زەربە بېرىش ئۈچۈن قۇرۇلغان قانۇنلۇق «كەسىپىي مائارىپ ۋە تەربىيەلەش مەركەزلىرى» دەپ ئاقلاپ، ئۇلارنى جازالاش ئورنى ئەمەس، بەلكى بىر خىل تەربىيەلەش ۋە ئۆزگەرتىش شەكلى سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ.[18] بىراق، «ب د ت» كىشىلىك ھوقۇق ئىشخانىسى بۇ ھەقتە تېخمۇ ئېغىر بىر يەكۈن چىقاردى.[19] «ب د ت» كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومېتېتى (OHCHR) ئۆزىنىڭ 2022-يىللىق دوكلاتىدا، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندا يۈرگۈزۈۋاتقان ئاتالمىش تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش سىياسەتلىرىنىڭ ئارقىسىدىكى قانۇنىي رامكىنىڭ مۇجمەل، دائىرىسى كەڭ ھەمدە خالىغانچە ۋە كەمستىش خاراكتېرلىك تەتبىقلاشقا مايىل ئىكەنلىكىنى شەرھلەپ، خىتاي ھۆكۈمىتىنىڭ بۇ رايوندىكى ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىۋاتقان كەڭ كۆلەملىك خالىغانچە تۇتۇپ تۇرۇشقا، شۇنداقلا دىن، ھەربىكەت، شەخسىي مەخپىيەتلىك ۋە پىكىر بايان قىلىش ئەركىنلىكىگە قارىتىلغان ئېغىر چەكلىمىلەرگە دۇچار قىلغانلىقىنى يەكۈنلىدى.[20] لاگېرلارنىڭ ئىچىدە، تۇتۇپ تۇرۇلغۇچىلار پەقەت ياتاقتا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ياكى تەربىيەلەنگەنلا بولماستىن، بەلكى مەجبۇرىي سىياسىي قايتا تەربىيەلەشكە ئۇچرىغان.[21] دوكلاتلار شۇنى كۆرسىتىدۇكى، كىشىلەر ھېچقانداق جىنايى ئەيىبلەشكە ئۇچرىماستىنلا مەجبۇرىي ھالدا تۇتۇپ تۇرۇلغان.[22] ئۇلار مەجبۇرىي خىتاي تىلى ئۆگىنىشكە زورلانغان ھەمدە ئۇيغۇر تىلى ۋە باشقا ئاز سانلىق مىللەت تىللىرىنى ئىشلىتىشتىن چەكلەنگەن.[23] ئۇنىڭدىن باشقا، تۇتۇپ تۇرۇلغۇچىلار خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيەسىنى مەدھىيەلەشكە، ئۆزىنى تەنقىد قىلىش يېغىنلىرىغا قاتنىشىشقا مەجبۇرلانغان ھەمدە ناماز

ئوقۇش ياكى ساقال قويۇشقا ئوخشاش ئادەتتىكى دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانغانلىقى ئۈچۈن جازالانغان.[24] بۇ زىيان پەقەت جىسمانىي جەھەتتىن تۇتۇپ تۇرۇشلا بولماستىن، بەلكى مەجبۇرىي ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش ۋە كىملىكنى ئاساس قىلغان زىيانكەشلىككە ئايلانغان.[25]

س. ئىرقىي كەمسىتىشنى يوقىتىش توغرىسىدىكى خەلقئارا ئەھدىنامە (ICERD) ۋە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مەجبۇرىيەتلىرى

«ب د ت» نىڭ باشقا ئاپپاراتلىرى «ب د ت» كىشىلىك ھوقۇق ئالىي كومىتېتى (OHCHR) نىڭ ئەندىشىلىرىنى ئەھدىنامىدە بەلگىلەنگەن كونكرېت مەجبۇرىيەتلەرگە تەتبىقلىدى. تەپسىلىيرەك ئېيتقاندا، «ئىرقىي كەمسىتىشنى يوقىتىش كومىتېتى» (CERD) مۇستەقىل مۇتەخەسسىسلەر ئاپپاراتى بولۇپ، ئۇ ئەزا دۆلەتلەرنىڭ ICERD نى ئىجرا قىلىش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىشقا مەسئۇلدۇر.[26] CERD نىڭ خىزمەتلىرى شۇنداق بىر تۈپ رېئاللىقنى ئەكس ئەتتۈرىدۇكى: ئىرقىي كەمسىتىش كىشىلىك ھوقۇقنى قوغداشتىكى ئېغىر توسالغۇ بولۇپ قالماقتا؛ شۇنداقلا ئىرقى، تەن رەڭگى، نەسەبى ياكى دۆلەت ۋە مىللەت كېلىپ چىقىشىغا ئاساسلانغان تەڭسىز مۇئامىلە داۋاملىق ھالدا چەتكە قېقىش، ئازاب-ئوقۇبەت ۋە توقۇنۇشلارنى كەلتۈرۈپ چىقارماقتا.[27]

خىتاي 1981-يىلى 12-ئاينىڭ 29-كۈنى تەستىقلاپ قوشۇلۇش ئارقىلىق ICERD غا ئەزا دۆلەت بولغان. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، مەزكۇر ئەھدىنامە خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قىلمىشلىرىنى باھالاشتا مۇھىم قانۇنىي رامكا بىلەن تەمىنلەيدۇ.[28] خەلقئارا قانۇنغا ئاساسەن، خىتاي CERD نىڭ بەلگىلىمىلىرىگە سەمىمىيلىك بىلەن ئەمەل قىلىشقا، شۇنداقلا ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ ئىرقىي ياكى مىللىي كەمسىتىش قىلمىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىشقا قانۇنەن مەجبۇردۇر.[29] ئەھدىنامىنىڭ 1-ماددىسىدا ئىرقىي كەمسىتىشنىڭ تۈپ ئېنىقلىمىسى بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ كىشىلەرنىڭ ھوقۇقلاردىن باراۋەر بەھرىمەن بولۇشىغا دەخلى يەتكۈزىدىغان، ئىرقى، نەسەبى ياكى دۆلەت ۋە مىللەت كېلىپ چىقىشىغا ئاساسلانغان پەرق ئېتىش، چەكلەش ياكى ئايرىمچىلىق قىلىش قىلمىشلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.[30] 2-ماددا دۆلەتلەرگە ئۆزلىرى كەمسىتىشتىن ساقلىنىپلا قالماي، بەلكى ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭمۇ بۇ خىل قىلمىشلار بىلەن شۇغۇللانماسلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، شۇنداقلا تەڭسىز مۇئامىلىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان قانۇن ياكى سىياسەتلەرنى تۈزىتىش مەجبۇرىيىتىنى يۈكلەيدۇ.[31] 5-ماددا شەخسىي بىخەتەرلىك، ھەرىكەت ئەركىنلىكى، ئىدىيە ۋە دىن ئەركىنلىكى، پىكىر بايان قىلىش ئەركىنلىكى شۇنداقلا مەدەنىيەت ھاياتىغا قاتنىشىش قاتارلىق كونكرېت ھوقۇقلاردىن كىشىلەرنىڭ باراۋەر بەھرىمەن بولۇشىنى قوغداش ئارقىلىق، 2-ماددىدا بەلگىلەنگەن مەجبۇرىيەتلەرنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرىدۇ.[32]

3. مۇھاكىمە

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى سىياسەتلىرى ئادەتتىكى كىشىلىك ھوقۇق ئەندىشىلىرىنى قوزغاپلا قالماستىن، بەلكى ICERD دا بەلگىلەنگەن كونكرېت چەكلىمىلەرگە ئوچۇق-ئاشكارا خىلاپلىق قىلماقتا. لاگېر سىستېمىسى ۋە ئۇنىڭغا چېتىشلىق نازارەت قىلىش تۈزۈلمىسى ئارقىلىق، خىتاي ئۇيغۇرلارنى ۋە ئاساسلىقى مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل تاپقان باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى خەۋپسىزلىككە تەھدىت دەپ بېكىتىپ، ئۇلارنى تۇتۇپ تۇرۇش ۋە شەخسىيىتىگە دەخلى قىلىدىغان دەرىجىدە نازارەت قىلىشقا دۇچار قىلماقتا، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ دىن، ھەربىكەت ۋە پىكىر بايان قىلىش ئەركىنلىكىنى چەكلىمەكتە. بۇ قىسىمدا، خىتاينىڭ ئۇيغۇرلارغا قاراتقان قىلمىشلىرىنىڭ ئۇنىڭ ICERD دىكى كىشىلىك ھوقۇق مەجبۇرىيەتلىرىگە، جۈملىدىن 1-، 2- ۋە 5-ماددىلاردا بەلگىلەنگەن ھوقۇق ۋە مەجبۇرىيەتلەرگە قانداق قىلىپ ئوچۇق-ئاشكارا خىلاپلىق قىلىۋاتقانلىقى شەرھلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىرگە، بۇ قىسىمدا يەنە بىر دۆلەت ئۆزىنىڭ ئەھدىنامىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىگە ئوچۇق-ئاشكارا خىلاپلىق قىلغان، ئەمما قانۇن ئىجرائىسىنىڭ ئاجىزلىقى سەۋەبىدىن جاۋابكارلىققا تارتىش چەكلىمىگە ئۇچرىغان ئەھۋال ئاستىدا، قوللىنىشقا بولىدىغان قانۇنىي ھەل قىلىش چارىلىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ.

ئا. ئۇيغۇرلارنى نىشانغا ئېلىش: ICERD نىڭ 1-ماددىسىغا خىلاپلىق قىلىش قىلمىشى

ICERD نىڭ 1-ماددىسى ئەزا دۆلەتلەرنىڭ كىشىلەرنىڭ ھوقۇقلاردىن باراۋەر بەھرىمەن بولۇشىغا زىيان يەتكۈزىدىغان، ئىرقى، نەسەبى ياكى دۆلەت ۋە مىللەت كېلىپ چىقىشىغا ئاساسلانغان پەرق ئېتىش، چەكلەش ياكى ئايرىمىچىلىق قىلىش تۈزۈملىرىنى يولغا قويۇشنى مەنئى قىلىدۇ.[33] 1-ماددىغا خىلاپلىق قىلىنغانلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن، پەقەت مەلۇم بىر توپلۇققا قارىتىلغان سىياسەتنىڭ زىيانكەشلىك خاراكتېرىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىشلا كۇپايە قىلمايدۇ.[34] بەلكى، مەزكۇر سىياسەتنىڭ مىللەت كېلىپ چىقىشىغا ئوخشاش قوغدىلىدىغان ئوبيېكتلارغا چېتىلىدىغانلىقى ھەمدە شۇ توپلۇقنىڭ ھوقۇقلاردىن باراۋەر بەھرىمەن بولۇشىغا دەخلى يەتكۈزگەنلىكى توغرىسىدا ئىسپات كۆرسىتىلىشى تەلەپ قىلىنىدۇ.[35]

بۇ ئۆلچەم بويىچە ئۆلچىگەندە، خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى لاگېر سىستېمىسى مىللىي كەمسىتىش جىنايىتىنى شەكىللەندۈرىدۇ، چۈنكى ئۇ ئومۇمىي نوپۇسقا قارىتا بىتەرەپ (تەڭپاراۋەر) ھالدا يۈرگۈزۈلمىگەن.[36] ئەكسىچە، خىتاي دائىرىلىرى ئۇيغۇرلار ۋە ئاساسلىقى مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل تاپقان باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنىلا نىشانلاپ تۇتۇپ تۇرۇش، نازارەت قىلىش ۋە مەجبۇرىي كونترول قىلىش ئوبيېكتى قىلغان.[37] OHCHR نىڭ باھالاش دوكلاتىدا كۆرسىتىلىشىچە، شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەسەبىيلىككە قارشى تۇرۇش ھەرىكىتىنىڭ ئارقىسىدىكى قانۇنىي رامكا تېرورلۇق،

ئەسەبىيلىك ۋە جەمئىيەت تەرتىپىگە تەھدىت يەتكۈزۈش قاتارلىق مۇجمەل ۋە دائىرىسى كەڭ ئۇقۇملارغا ئاساسلانغان بولۇپ، ئەمەلدارلارغا كىمنىڭ تەكشۈرۈلۈشى، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى ياكى قامىلىشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەشتە ھەددىدىن زىيادە كەڭ ھوقۇق بەرگەن ھەمدە بۇ خىل قانۇن ئىجرا‌سى خالىغانچە ۋە كەمستىش خاراكتېرلىك تەتبىقلاشقا ئىنتايىن مايىل ئىكەن.[38] ئەمەلىيەتتە، مەزكۇر قانۇنىي رامكا پەقەتلا توپلاڭ ۋە ھۇجۇم قىلىشقا ئوخشاش زوراۋانلىق قىلمىشلىرىنىلا چەكلىمەيدۇ.[39] ئەكسىچە، ئۇ ئادەتتىكى دىنىي ۋە مەدەنىيەت ئىپادىلىرى ياكى شەخسىي تاللاش قاتارلىق ئۇيغۇر كىملىكى بىلەن زىچ باغلانغان ھەرىكەتلەرگىچە كېڭەيتىلگەن.[40] مەسىلەن، دۆلەت تۈتۈپ تۇرۇشنى ئاقلاش ئۈچۈن دەستەك قىلىۋاتقان ئاتالمىش «ئەسەبىيلىك» ئىپادىلىرى تېلېۋىزور كۆرۈشنى رەت قىلىش ۋە دىنىي ماتېرىياللارنى ئوقۇش قاتارلىق ئادەتتىكى ئىسلامىي پائالىيەتلەر، مەدەنىيەت ئادىتى ياكى شەخسىي تاللاشتىن باشقا نەرسە بولمىغان ھەرىكەتلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.[41] بۇ خىل ئۇسۇللار شۇنداق بىر سىستېمىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەنكى، بۇنىڭدا قوغدىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەت ئەزالىرى مۇتلەق كۆپ ساندىكى خىتايلارغا نىسبەتەن جىنايەت ھېسابلانمايدىغان قىلمىشلار سەۋەبلىكمۇ خالىغانچە تۈتۈپ تۇرۇلماقتا.[42]

لاگېرغا ئەۋەتىش ئۆلچەملىرى بۇ خىل كەمستىش خاراكتېرلىك تۈزۈلمىنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىپ بېرىدۇ. OHCHR لاگېرلارغا قاماشنىڭ «زور دەرىجىدە» مىللىي، دىنىي ۋە مەدەنىيەت كىملىكى ھەمدە ئۇنىڭ ئىپادىلىنىشىگە ئاساسلانغانلىقىنى يەكۈنلىگەن. بۇ شۇنى چۈشەندۈرىدۇكى، ئەمەلدارلار كىشىلەرنى پەقەتلا دۆلەت ئۇيغۇر ۋە مۇسۇلمان كىملىكىگە چېتىشلىق دەپ قارىغان ئۇسۇلدا ناماز ئوقۇغانلىقى، كىيىنگەنلىكى، سۆزلەشكەنلىكى ياكى ئىجتىمائىي ئالاقە قىلغانلىقى ئۈچۈنلا لاگېرغا ئەۋەتەلەيتتى.[43] شۇڭلاشقا، خىتاينىڭ بۇ خىل تەدبىرلەرنى سىستېمىلىق قوللىنىش ئارقىلىق ئۇيغۇرلار ۋە ئاساسلىقى مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل تاپقان باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى نىشانغا ئېلىشى قەستەنلىك بىلەن سادىر قىلىنغان ھەمدە قانۇنىي جەھەتتىن ئېغىر خاراكتېرگە ئىگە بولغان مىللىي كەمستىش ئەندىزىسىنى نامايان قىلىدىغان بولۇپ، بۇ ICERD نىڭ 1-ماددىسىغا ئوچۇق-ئاشكارا خىلاپتۇر.[44]

ب. دۆلەت قوللىشىدىكى كەمستىش: ICERD نىڭ 2-ماددىسىغا خىلاپلىق قىلىش قىلمىشى

1-ماددىدىكى مىللىي كەمستىشنى كەڭ دائىرىدە چەكلەشتىن سىرت، ICERD نىڭ 2-ماددىسى دۆلەت رۇخسەت قىلغان (قوللىغان) كەمستىش قىلمىشلىرىنى قوللىنىشنى ئېنىق مەنئى قىلىدۇ.[45] ئۇ دۆلەتلەرنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ئورگانلىرى ۋە ئاممىۋى ئاپپاراتلىرى ئارقىلىق ئىرقىي كەمستىشنى قوللىماسلىقىنى، ئاقلىماسلىقىنى ياكى تۈزۈملەشتۈرمەسلىكىنى تەلەپ قىلىدۇ.[46] خىتاي ICERD نىڭ

2-ماددىسىغا خىلاپلىق قىلماقتا، چۈنكى شەرقىي تۈركىستاندىكى كەمسىتىش بىر قىسىم قانۇنسىز ئەمەلدارلارنىڭ يەككە-يېگانە قىلمىشى بولماستىن، بەلكى دۆلەت لايىھىلىگەن ۋە دۆلەت باشقۇرۇۋاتقان لاگېرلار، نازارەت قىلىش سىستېمىسى ھەمدە دىن ۋە ھەربىكەت ئەركىنلىكىگە قويۇلغان ھۆكۈمەت چەكلىمىلىرىگە سىڭدۈرۈلگەن.[47] ساقچى، تەپتىش، سوت مەھكىمىلىرى ۋە باشقا دۆلەت ئەمەلدارلىرىغا شەخسىي ۋە بىيولوگىيەلىك ئۇچۇرلارنى يىغىش، ئېلېكترونلۇق نازارەت قىلىش ۋاستىلىرىنى قوللىنىش، ھەربىكەت ئەركىنلىكىنى چەكلەش ۋە كىشىلەرنى تۈتۈپ تۇرۇش لاگېرلىرىغا يۆتكەش قاتارلىق جەھەتلەردە ھەددىدىن زىيادە كەڭ ھوقۇق بېرىلگەن.[48]

ئۇنىڭ ئۈستىگە، تۈتۈپ تۇرۇش لاگېرلىرىغا يۆتكەش ئۆزلۈكىدىن بولغان ئەمەس: زىيارەت قىلىنغۇچىلارنىڭ مەلۇم قىلىشچە، ئۇلار جامائەت خەۋپسىزلىكى خادىملىرى تەرىپىدىن ئۇ يەرگە ئېلىپ بېرىلغان، ئۇلارغا ھېچقانداق تاللاش پۈرستى بېرىلمىگەن، ئادۋوكات تەكلىپ قىلىشى رەت قىلىنغان، ئۆزلىرىنىڭ لاگېرغا قامىلىشىغا ئېتىراز بىلدۈرەلمىگەن ۋە ئۇ يەردىن ئايرىلالمىغان.[49] تۈتۈپ تۇرۇش لاگېرلىرى يەنە تېخمۇ كەڭ دائىرىلىك ئاسسىمىلياتسىيە قىلىش مەقسىتىگە خىزمەت قىلغان بولۇپ، بۇ ئورۇنلاردا «سىياسىي تەلىم-تەربىيە» ۋە «ئۆزىنى تەنقىد قىلىش» قا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن.[50] سابىق تۈتۈپ تۇرۇلغۇچىلارنىڭ ئېيتىشچە، ئۇلار قامالغان مەزگىلدە ئۆز ئانا تىلىنى ئىشلىتىشتىن ياكى دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشتىن چەكلەنگەن.[51] ياتاق ياكى كامېرلاردىكى تۈتۈپ تۇرۇلغۇچىلار كېچىسى باشقا تۈتۈپ تۇرۇلغۇچىلارنىڭ ناماز ئوقۇغان-ئوقۇمىغانلىقىنى ياكى قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان-قىلمىغانلىقىنى كۆزىتىش ئۈچۈن ئىككى سائەتتىن نۆۋەتچىلىك قىلىشقا مەجبۇرلانغان.[52] لاگېر سىستېمىسى كىشىلەرنى تۈتۈپ تۇرۇش بىلەنلا چەكلىنىپ قالمىغان، بەلكى ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىرى ۋە ئىپادىلىرىنى پۈتۈنلەي قايتىدىن شەكىللەندۈرۈشكە ئۇرۇنغان.[53]

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى قىلمىشلىرى شۇنى ئىسپاتلايدۇكى، 2-ماددىغا ئالاقىدار يادرولۇق مەسىلە تاسادىپىي كېلىپ چىققان كەمسىتىش خاراكتېرلىك نەتىجىلەردە ئەمەس، بەلكى دۆلەتنىڭ مەزكۇر نەتىجىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان سىياسەتلەرنى قەستەن يارىتىشى، لايىھەلەپ چىقىشى ۋە ئىجرا قىلىشىدىدۇر.[54] خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇرلارغا تۇتقان مۇئامىلىسىنى، ھۆكۈمەت ئورگانلىرىنىڭ مىللىي كەمسىتىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشنىڭ ئورنىغا، ئۇنى ئاكتىپلىق بىلەن تۈزۈملەشتۈرگەنلىكىنىڭ تىپىك مىسالى دەپ چۈشىنىشكە بولىدۇ.[55]

س. باراۋەرلىك ھوقۇقىدىن مەھرۇم قىلىش: خىتاينىڭ ICERD نىڭ 5-ماددىسىغا خىلاپلىق قىلىشى

ICERD نىڭ 5-ماددىسى دۆلەتلەردىن مىللىي كەمسىتىش قىلماستىن، كىشىلەرنىڭ ئاساسىي ھوقۇقلاردىن باراۋەر بەھرىمەن بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ.[56] شەرقىي

تۈركستاندا، خىتاي ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا پەرقلىق مۇئامىلە قىلىپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنى ئەھدىنامىدە كاپالەتكە ئىگە قىلىنغان ھوقۇقلاردىن بىۋاستە مەھرۇم قىلماقتا.[57] دۆلەتنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ھوقۇقلىرىغا قاراتقان چەكلىمىسى تۈتۈپ تۇرۇش دائىرىسىدىن كۆپ ھالقىپ كەتكەن بولۇپ، شەخسلەرنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشتىن بەھرىمەن بولۇش ئىقتىدارىغىمۇ دەخلى-تەرۇز قىلماقتا.

بۇ چەكلىمىلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە كەڭ دائىرىسى خىتاينىڭ 5-ماددىغا خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرىنىڭ نەقەدەر كەڭلىكىنى تەپسىلىي كۆرسىتىپ بېرىدۇ. خىتاي ئۇيغۇرلارنىڭ ھەربىكىتىگىمۇ ئومۇميۈزلۈك كونتروللۇقنى يولغا قويغان بولۇپ، بۇلار خەۋپسىزلىك تەكشۈرۈش پونكىتلىرى، خەلقئە قولايلىق ساقچى پونكىتلىرى، تېلېفون تەكشۈرۈش، ئېلېكترونلۇق نازارەت قىلىش ۋە پاسپورتلارنى مۇسادىرە قىلىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ سەپەرگە چىقىش ۋە ئەركىن ھەرىكەت قىلىش ئىقتىدارىنى چەكلەيدۇ.[58] ئۇنىڭ ئۈستىگە، دۆلەت ئۇيغۇرلارنىڭ دىنىي ۋە مەدەنىيەت ئىپادىلىرىگە قارىتا قاتتىق چەكلىمىلەرنى يولغا قويغان بولۇپ، بۇ كۆپىنچە ھاللاردا «ئەسەبىيلىك» نىڭ ھەددىدىن زىيادە كەڭ ۋە مۇجمەل ئېنىقلىمىلىرى ئارقىلىق ئاقلىنىدۇ.[59] «بىنورمال» ساقال قويۇش، رادىيو-تېلېۋىزىيەگە ئوخشاش «ئاممىۋى مەھسۇلات ۋە مۇلازىمەتلەر» نى رەت قىلىش ياكى ئادەتتىكى ئىسلامىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىشقا ئوخشاش قىلمىشلار دۆلەتنىڭ «ئەسەبىيلىكنى تۈگىتىش» ۋە «قايتا تەربىيەلەش» كە ئوخشاش مەجبۇرلاش خاراكتېرلىك ئىنكاسلىرىنى قوزغىشى مۇمكىن.[60] شۇنىڭغا ماس ھالدا، خىتاينىڭ سىياسەتلىرى كەمسىتىش خاراكتېرلىك ھالدا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىنى ئىشلىتىشىنى چەكلىدى ھەمدە ئۇلارنىڭ مەدەنىيەت ۋە دىنىي ھاياتىغا ئارىلاشتى.[61] ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا، بۇ تەدبىرلەر پەقەتلا خەۋپسىزلىك تەھدىتلىرىنى باشقۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەيدۇ؛ ئۇلار قوغدىلىدىغان بىر ئاز سانلىق مىللەتنىڭ ئادەتتىكى ھەرىكىتى، ئىبادىتى ۋە مەدەنىيەت ئىپادىلىرىگە ئېغىر يۈك بولۇپ، شۇ ئارقىلىق 5-ماددا خىتايدىن قوغداشنى تەلەپ قىلغان كاپالەتلەرگە خىلاپلىق قىلىدۇ.[62]

د. ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلىشتىن جاۋابكارلىققا تارتىشقىچە: قانۇنىي ھەل قىلىش چارىلىرى ۋە ئىجرا قىلىش مېخانىزملىرى

ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق كىرىزىسىنى قانۇنىي جەھەتتىن ھەل قىلىش چارىسى خىتايدىن پەقەت ئومۇمىي جەھەتتىن «بويسۇنۇش» نى تەلەپ قىلىش بىلەنلا چەكلەنمەي، بەلكى بۇ خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرىنى مۇمكىن قىلغان قۇرۇلمىنى نىشانلىشى كېرەك.[63] خىتاينىڭ تېرورلۇققا ۋە «ئەسەبىيلىك» كە قارشى تۇرۇش رامكىسىدا، كىمنىڭ تەكشۈرۈلۈشى ۋە قامىلىشى كېرەكلىكىنى بەلگىلەشتە ئەمەلدارلارغا كەڭ ھوقۇق بېرىلگەن بولۇپ، بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇرلارغا ۋە ئاساسلىقى

مۇسۇلمانلاردىن تەشكىل تاپقان باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە قارىتا خالىغانچە ۋە كەمسىتىش خاراكتېرلىك تەتبىقلاشقا ئاسان ئۇچرايدىغان بىر سىستېما يارىتىلغان.[64] شۇڭلاشقا، ئەھمىيەتلىك بويسۇنۇش خىتايدىن خالىغانچە تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقانلارنى قويۇپ بېرىشنى، ئىز-دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن ئائىلە ئەزالىرىنىڭ ئىز-دېرىكىنى ئاشكارىلاشنى، كەمسىتىش خاراكتېرلىك قانۇن ۋە سىياسەتلەرنى بىكار قىلىشنى، شۇنداقلا تەن جازاسى بېرىش، جىنسىي زوراۋانلىق، مەجبۇرىي ئەمگەك ۋە تۇتۇپ تۇرۇلۇش جەريانىدىكى ئۆلۈم ۋەقەلىرىگە ئائىت ئەيىبلەشلەرنى تەكشۈرۈشنى تەلەپ قىلىدۇ.[65] ئۇ يەنە نازارەت قىلىش-كونترول قىلىش ھەربىكەتلىرىنىڭ قانۇنلۇق، زۆرۈر، مۇۋاپىق ۋە جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرگىلى بولىدىغان ئاساسقا قۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلىدۇ، چۈنكى جامائەت خەۋپسىزلىكى ئورگانلىرىنىڭ ھەددىدىن زىيادە كەڭ ھوقۇقى ۋە شەخسىيەتكە دەخلى قىلىدىغان كۆزىتىش ھەربىكەتلىرى شەخسىي مەخپىيەتلىكىگە، ھەربىكەت ئەركىنلىكىگە ۋە كەمستەمسىلىك پىرىنسىپىغا ھۆرمەت قىلىشقا تەھدىت سالىدۇ.[66]

تۇتۇپ تۇرۇلغۇچىلار لاگېرغا قاماش قارارى ئۈستىدىن ئەرز قىلىدىغان ياكى خورلاش قىلمىشلىرىنى مەلۇم قىلىدىغان ئېنىق ۋە مۇستەقىل مېخانىزمدىن مەھرۇم قالغان ئەھۋالدا، پەقەتلا ئىچكى جەھەتتىكى كاپالەتلەر يېتەرلىك بولمايدۇ.[67] شۇڭلاشقا، سىرتقى تەكشۈرۈش بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش چارىسىنىڭ بىر قىسمىغا ئايلىنىشى كېرەك. بۇ، «ب د ت»نىڭ مەجبۇرىي غايىب قىلىۋېتىش، خالىغانچە تۇتۇپ تۇرۇش، تەن جازاسى، ئاز سانلىق مىللەتلەر ھوقۇقى، دىنىي ئەركىنلىك، مەدەنىيەت ھوقۇقى شۇنداقلا سودا ۋە كىشىلىك ھوقۇق مەسىلىلىرىگە مەركەزلەشكەن كىشىلىك ھوقۇق مېخانىزملىرىنىڭ ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىماي دۆلەتنى زىيارەت قىلىشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.[68] ھۆكۈمەتكە تەۋە بولمىغان تەرەپلەرنىڭمۇ ئويناىدىغان رولى بار: كارخانىلار ئۆزلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ياكى سودا مۇناسىۋەتلىرى ئارقىلىق كىشىلىك ھوقۇققا ئائىت تېخىمۇ كۆچەيتىلگەن تەكشۈرۈش (due diligence) ئېلىپ بېرىشى كېرەك، بولۇپمۇ مەھسۇلاتلىرى ياكى مۇلازىمەتلىرى شەخسىي مەخپىيەتلىك، ھەربىكەت ئەركىنلىكى ۋە كەمستەمسىلىك پىرىنسىپىغا تەسىر كۆرسىتىش ئېھتىماللىقى بولغان نازارەت قىلىش ۋە خەۋپسىزلىك شىركەتلىرى شۇنداق قىلىشى كېرەك.[69] بۇ قەدەملەر خەلقئارانىڭ ئىنكاسىنى ئابستراكت ئەيىبلەشتىن كونكرېت بېسىمغا ئايلاندۇرىدۇ: يەنى قويۇپ بېرىش، بىكار قىلىش، تەكشۈرۈش، سىرتقى نازارەت، كارخانىلارنىڭ تەكشۈرۈش مەجبۇرىيىتى ۋە خىتاي سىرتىدا قالغان قۇربانلارنى قوغداش قاتارلىقلارنى ئىشقا ئاشۇرىدۇ.[70]

4. خۇلاسە

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستانىدىكى ئۇيغۇرلارغا قاراتقان چېكىدىن ئاشقان قىلمىشلىرى بىر قاتار

كىشىلىك هوقۇق پىرىنسىپلىرىغا، شۇنداقلا «بارلىق شەكىلدىكى ئىرقىي كەمسىتىشنى يوقىتىش توغرىسىدىكى خەلقئارا ئەھدىنامە» (ICERD) دە ئېنىق كۆرسىتىلگەن كونكرېت هوقۇقلارغا خىلاپلىق قىلماقتا.[71] خىتاي ئۇيغۇرلارنى ۋە ئاساسلىق گەۋدىسىنى مۇسۇلمانلار تەشكىل قىلىدىغان باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرنى نىشان قىلىپ، ئۇلارنى كەڭ كۆلەمدە تۇتقۇن قىلىش، هەممىگە سىڭىپ كىرگەن نازارەت سىستېمىسىنى يۈرگۈزۈش، دىنىي ئېتىقاد ۋە يۆتكىلىش ئەركىنلىكىنى چەكلەش هەمدە كۈندىلىك تۇرمۇشنى مەجبۇرىي كونترول قىلىش ئارقىلىق، بىتەرەپ قانۇن ئىجرا قىلىش دائىرىسىدىن ئاللىقاچان هالقىپ كەتتى هەمدە قوغدىلىشقا تېگىشلىك مىللىي توپقا كەمسىتىش خاراكتېرلىك ئېغىر يۈك ئارتتى.[72]

شەرقىي تۈركىستان كىرىزىسى يەنە خەلقئارا كىشىلىك هوقۇق قانۇنىدىكى تېخىمۇ چوڭقۇر بىر ئاجىزلىقنى ئاشكارىلاپ بەردى: ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلىش قىلمىشىنى بېكىتىش ئۇنىڭ ئەمەلىي ئۇنۇمگە ئىگە رەۋىشتە ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلالمايدۇ. پەقەتلا ئەھدىنامە ئورگانلىرى ياكى «ب د ت» ئەمەلدارلىرى تەلەپ قىلغانلىقى ئۈچۈنلا، خىتاينىڭ ئۆز يۆنىلىشىنى ئۆزگەرتىشى ناتايىن. شۇنداق بولسىمۇ، بۇ يېتەرسىزلىكلەر ICERD ئەھدىنامىسىنى ئەھمىيەتسىز قىلىپ قويمايدۇ. مەزكۇر ئەھدىنامە بۇ خىلاپلىق قىلىش قىلمىشلىرىغا ئېنىقلىما بېرىدىغان قانۇنىي تىل بىلەن تەمىنلەيدۇ، خىتاينىڭ هەرىكەتلىرىنى ئۆلچەيدىغان رامكا يارىتىپ بېرىدۇ هەمدە خەلقئارالىق ئورگانلار، دۆلەتلەر ۋە خۇسۇسىي تەرەپلەرنىڭ ئۇزلۇكسىز بېسىم ئىشلىتىشى ئۈچۈن ئاساس هازىرلايدۇ.[73] قانۇنىي هەل قىلىش چارىسى ئابستراكت بويسۇنۇش دائىرىسىدىن هالقىپ ئۆتۈشى كېرەك. يەنى، خىتايدىن مەزكۇر دەپسەندىچىلىكلەرگە شارائىت يارىتىپ بېرىۋاتقان قانۇن، نازارەت ۋە تۈتۈپ تۇرۇش سىستېمىلىرىنى پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى تەلەپ قىلىشى، شۇنداقلا سىرتقى دۇنيانىڭ كۆزىتىشىگە ۋە سودا-تىجارەتتىكى تېگىشلىك تەكشۈرۈشلەرگە (due diligence) يول قويۇش ئارقىلىق، ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە جاۋابكارلىقنى سۈرۈشتۈرۈش مېخانىزمىنى بەرپا قىلىشى لازىم.[74]

ئىنگىلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

(نەقىل مەنبەلىرى ئۇچۇن ئۇلىنىشتىكى ئەسلى نۇسخىغا قارالسۇن)

https://lawblogs.uc.edu/ihrlr/2026/05/28/when-identity-becomes-a-crime-uyghurs-in-xinjiang/?utm_source=chatgpt.com

خىتاينىڭ كۈچ-قۇدرىتىدىكى يوشۇرۇن خەۋپلەر

ئېلىي راتنەر، نىك دەنبى

خىتاينىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىدىكى يوشۇرۇن خەۋپلەر

ئېلي راتنەر، نىك دەنبى

2025 ـ يىلىدىكى ئامېرىكا ـ خىتاي سودا ئۇرۇشى ئاران بىر ئايلا داۋاملاشتى، ئەمما ئۇ ئاشكارىلاپ قويغان ئىستراتېگىيەلىك كەمتۈكلۈك نەچچە ئون يىلدىن بېرى يوشۇرۇن يامانلىشىپ كېلىۋاتقان ئىدى. ئامېرىكا پرىزدېنتى دونالد تىرامپ ئۆزىنىڭ ئاتالمىش «ئازادلىق كۈنى» دەپ ئاتىۋالغان 2 ـ ئاپرېل كۈنى، خىتاينى ئۆز ئىچىگە ئالغان نەچچە ئون دۆلەتكە كەڭ كۆلەملىك تاموژنا بېجى قويدى. بۇنىڭ بىلەن خىتاي تۈيۇقسىز ئوتتۇرىچە 75 پىرسەنتكە يېقىن باجغا دۇچ كەلدى. كۆپىنچە ھۆكۈمەتلەر بۇنىڭغا قانداق ئىنكاس قايتۇرۇشنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالغان بىر پەيتتە، خىتاي رەھبىرى شى جىنپىڭ قايتۇرما زەربە بېرىشكە ئاللىقاچان تەييار تۇراتتى. ئىككى كۈندىن كېيىن، بېيجىڭ دائىرىلىرى تەڭ دەرىجىلىك تاموژنا بېجى ئېلان قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يانفوندىن تارتىپ كۈرەشچى ئايروپىلانغىچە بولغان بارلىق ساھەلەردە كەم بولسا بولمايدىغان يەتتە خىل سەيرەك توپىغا ئېكسپورت چەكلىمىسى قويۇش ئارقىلىق ۋەزىيەتنى تېخىمۇ كەسكىنلەشتۈرۈۋەتتى. دۇنيادىكى كەم ئۇچرايدىغان يەر ئېلېمېنتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش مىقدارىنىڭ توقسان پىرسەنتى خىتاينىڭ تىزگىنىدە بولغاچقا، بۇ تەدبىر ئامېرىكا ياسىمىچىلىقىنى ۋە ئامېرىكا دۆلەت مۇداپىئە سانائىتى بازىسىنى ئېغىر دەرىجىدە پالەچ ھالەتكە چۈشۈرۈپ قويۇش تەھدىتىنى شەكىللەندۈردى.

خىتاينىڭ قولىدىكى بۇ كوزىرىدىن چۆچۈپ كەتكەن تىرامپ ھۆكۈمىتى، ئامېرىكانىڭ شىددەت بىلەن ئۆستۈرگەن تاموژنا بېجىنىڭ بېيجىڭنىڭ ھالقىلىق مىنېرال ماددىلارنى گالدىن بوغۇۋېلىشىغا ھەرگىز تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ، تېزلا چېكىنىشكە مەجبۇر بولدى. 5 ـ ئايدىكى ۋاقىتلىق كېلىشىم يازلىق سۆھبەتلەرگە ئورۇن بوشاتتى، ئەمما بېيجىڭ 10 ـ ئايدا ئېكسپورت ئىجازەتنامىسى تۈزۈمىنى تېخىمۇ چىڭىتىش ئارقىلىق بۇ سۆھبەتكە ئارىلاشتى. بۇ كەلگۈسىدىكى چەكلىمىلەرنىڭ تېخىمۇ ئېغىر زەربە بېرىدىغانلىقىغا قارىتا ئېنىق سىگنال ئىدى. بىرنەچچە ھەپتىدىن كېيىن، ئىككى دۆلەت رەھبىرى جەنۇبىي كورىيەدە ئۇچراشقاندا، تىرامپ تاموژنا بېجىنى بىكار قىلدى، ھەمدە خىتاينىڭ يەر شارى كېمىسازلىق ساھەسىدىكى ئۈستۈنلۈكىگە زەربە بېرىشنى مەقسەت قىلغان ئامېرىكا پورت بېجىنى ئەمەلدىن قالدۇردى، شۇنداقلا باشقا جەھەتلەردىمۇ يول قويدى. بۇنىڭ بەدىلىگە، بېيجىڭ كەم ئۇچرايدىغان يەر ئېلېمېنتلىرىغا قويۇلغان چەكلىمىنى بىر يىل كېچىكتۈرۈشكە قوشۇلدى.

ئەمما ۋاشىڭتون بۇ قارارنىڭ ھەرقانداق ۋاقىتتا ئۆزگىرىش ئېھتىماللىقىنى ئوبدان بىلەتتى.

بۇ يوشۇرۇن تەھدىت ئامېرىكانىڭ خىتايغا قاراتقان سىياسىتىنى قايتىدىن شەكىللەندۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى بىرنەچچە ئاي ئىچىدە، ئامېرىكا بېيجىڭ ئۈچۈن مۇھىم ھېسابلانغان مەسىلىلەردە پوزىتسىيەسىنى يۇمشىتىپ، تەيۋەنگە بولغان قوللىشىنى ئازايتتى ۋە ئىلغار تېخنىكا ئېكسپورتىغا قويۇلغان چەكلىمىلەرنى بوشاتتى. سۇركىلىشنىڭ قايتىدىن كەسكىنلىشىپ كېتىشىدىن ساقلىنىش تىرىشچانلىقىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە، تىرامپ ھۆكۈمىتى 2026-يىللىق «دۆلەت مۇداپىئە ئىستراتېگىيەسى» دە «ئىستراتېگىيەلىك مۇقىملىق» نى قوغلىشىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويدى. بۇ جەريانىدا، خىتاي بۇ قارشىلىشىشتىن ئامان قېلىش بىلەنلا قالماي، ئىككى تەرەپ مۇناسىۋىتىنىڭ قائىدىلىرىنى ئۆزىگە پايدىلىق شەكىلدە قايتىدىن بېكىتىپ چىقتى، ھەمدە تىرامپنىڭ 2026-يىلى 5-ئايدىكى خىتاي زىيارىتىگىچە بولغان ئارىلىقتا ۋاشىڭتوننىڭ ئىستراتېگىيەلىك تاللاش بوشلۇقىنى تارايتىۋەتتى.

ئەھۋال ئەسلىدە بۇ دەرىجىگە بېرىپ كەتمەسلىكى كېرەك ئىدى. خىتاينىڭ تىرامپ ھۆكۈمىتىنى قىيىن ئەھۋالدا قالدۇرۇپ غەلىبە قىلىشى پەقەتلا ئامېرىكانىڭ ئۆز تەمىنلەش زەنجىرىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالماي قېلىشىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس ئىدى. بەلكى ئۇ ئامېرىكا ئىستراتېگىيەسىنىڭ ئېغىر مەغلۇبىيىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرەتتى. تومىاس شېللىڭنىڭ (Thomas Schelling) ئېيتقىنىدەك: «زەربە بېرىش ئىقتىدارى دەل سودىلىشىش كوزىرىدۇر.»

بېيجىڭ نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ ۋاشىڭتوننىڭ قايسى يېرىدىن بوغسا ئەڭ ئاغرىيدىغانلىقىنى ئېنىقلاپ چىققان، ھەمدە بۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرگەن بىر پەيتتە، ئامېرىكا تەرەپ خىتاي رەھبەرلىرىنىڭ كېچىلىرى ئۇيقۇسىنى قاچۇرىدىغان ئەندىشىلىرىدىن پايدىلىنىشقا تېخى تەييار ئەمەس ئىدى — ھالبۇكى، خىتاينىڭ بۇنداق ئاجىز نۇقتىلىرى ھەرگىزمۇ ئاز ئەمەس ئىدى.

ئىنگلىزچىدىن ئۆ. ئالماس تەرجىمىسى

https://www.foreignaffairs.com/china/fault-lines-chinas-power-ratner-danby

گۈلىستان

ئۇزۇلمەس رىشتە

ئۇيغۇر مۇنبىرى

Unbreakable Bonds

UYGHUR FORUM

ئۇزۇلمەس رىشتە ئۇيغۇر مۇنبىرى

مەمەت ئېمىن دوختور

ئۇزۇلمەس ريشتە ئۇيغۇر مۇنبىرى

مەمتىمىن دوختۇر

ئامېرىكا ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى 2026 - يىلى 7 - ئاينىڭ 25 - كۈنى ۋىرجىنىيە شتاتى، فېيرفاكس شەھىرىگە جايلاشقان ئۇيغۇر مەركىزىدە «ئۇزۇلمەس ريشتە — ئۇيغۇر مۇنبىرى» تېمىسىدا بىر كۈنلۈك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى ئۆتكۈزىدۇ. ئامېرىكا ئۇيغۇر ئاكادېمىيەسى تەشكىللىگەن بۇ يىغىن مۇشۇ ماۋزۇدىكى تۇنجى قېتىملىق ئىلمىي پائالىيەت بولۇپ، ئاكادېمىكلەر، تەتقىقاتچىلار، ئۇيغۇر جامائىتى ۋە ياش ئەۋلادلارنى بىر يەرگە جەم قىلىپ، بۈگۈنكى كۈندە مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر دۇچ كېلىۋاتقان مۇھىم مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ.

ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى قوغداش ۋە زامانىۋى تەرەققىياتنىڭ كېسىشكەن نۇقتىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا ئېلىپ بېرىلماقچى بولغان بۇ يىغىن خەلقىمىز جىددىي ئېھتىياجلىق بولغان بىلىم ۋە ئۇچۇرلارنى تەمىنلەشنى مەقسەت قىلىدۇ. بۇ يىغىننىڭ بۇرۇنقى يىغىنلاردىن ئالاھىدە پەرقى شۇكى، ئۇ پەقەت ۋەتەندىكى زۇلۇملارنى ئاڭلىتىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۇيغۇر جامائىتىنىڭ ئۆز كىملىكى ۋە مەدەنىي مىراسلىرىنى قوغدىشى بىلەن بىرگە، قانداق قىلىپ ئۆزلىرىنى ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى بىلەن قوراللاندۇرۇپ، ئىقتىسادىنى يۈكسەلدۈرۈپ، كارخانىچىلىق ۋە كېيىنكى ئەۋلاد رەھبەرلىكى ئارقىلىق گۈزەل كەلگۈسى بەرپا قىلىش ئىمكانلىرى توغرىسىدا مۇزاكىرە ئېلىپ بارىدۇ.

دوكتور ريشات ئابباسنىڭ ئېچىلىش سۆزى بىلەن باشلىنىدىغان بۇ يىغىن جەمئىي تۆت بۆلۈمدىن تەركىپ تاپقان بولۇپ ھەربىر بۆلۈمدە ئۈچ مۇتەخەسسىس ئۆزى تاللىغان بىر تېمىنى مەركەز قىلىپ، دوكلات سۇنىدۇ. ھەر بىر سۆزلىگۈچى 15 مىنۇت دوكلات بەرگەندىن كېيىن، 10 مىنۇت يىغىن ئەھلىنىڭ سوئاللىرىغا جاۋاب بېرىدۇ.

«ئۇيغۇر كىملىكىنى قوغداش» باش تېمىسى ئاستىدىكى 1-بۆلۈم، ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتى دۇچ كېلىۋاتقان خىرىسلار ۋە پۇرسەتلەر توغرىسىدا بولۇپ، دوكتور پەيزۇللا زەيدۇننىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئۇچ مۇتەخەسىس بۇ تېمىنى چۆرىدەپ مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدۇ.

ئىجتىمائىي ئىنسانشۇناس، تارىخچى ۋە ئەركىن ئاسىيا رادىئوسى سابىق ئالىي مۇھەررىرى دوكتور ئەسەت سۇلايمان ئەپەندىم «مۇھاجىرەتتىكى ئۇيغۇر جەمئىيىتى: ژاز كېچىلمەس كىملىك ۋە قېچىپ بولماس خىرىسلار» تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

يېقىندا خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ تارىخ ۋە ئىجتىمائىي ئىنسانشۇناسلىق كەسىپلىرى بويىچە ئوقۇپ، تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگەن ۋە باكلاۋىرلىق ئۇنۋانىغا ئالاھىدە شەرەپ بىلەن ئېرىشكەن كەۋسەر ياسىن خانقىز «ئۇيغۇر تەتقىقاتى، مەدەنىيىتى ۋە تىلى ساھەسىدىكى ياشلار تەشەببۇسلىرى» دېگەن تېمىدا سۆزلەيدۇ.

خارۋارد ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئۇيغۇر ۋە چاغاتاي تىللىرى بويىچە ئوقۇتقۇچى بولۇپ ئىشلەۋاتقان دوكتور گۈلنار ئەزىز يۇلغۇن خانىم «رەقەملىك دەۋردە ئۇيغۇر يېزىق مىراسلىرىنى قوغداش: قولىيازمىلار، ئەسلىمە ۋە دىئاسپورا بىلىم سىستېمىسى» تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

تىلىنى قوغداش پەقەت تىل جەھەتتىكى تىرىشچانلىق ئەمەس، ئۇ شەخسلەرنى ئۆز ئەجدادلىرىغا باغلايدىغان، تارىخىي ھەقىقەتنى ساقلايدىغان ۋە ئۆزگىچە دۇنياۋى مىراسنىڭ داۋاملىشىشىغا كاپالەتلىك قىلىدىغان چىدامچانلىق ھەرىكىتىدۇر.

ھەممىمىز بىلگەندەك تىل ۋە مەدەنىيەت ھەر قانداق جەمئىيەتنىڭ ھاياتلىق مەنبەسى، ئەمما نۆۋەتتە ئۇيغۇر كىملىكى دۇنيادا مىسلى كۆرۈلمىگەن دەرىجىدە سىستېمىلىق تەھدىتلەرگە دۇچ كەلمەكتە. بۇ يىغىن دىئاسپورا ئىچىدىكى ئۇيغۇر تىلى، ئەدەبىياتى ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىنىڭ جىددىي ئېھتىياجىنى كۆزدە تۇتۇپ، مۇتەخەسسىسلەر ۋە مائارىپچىلار تىل ۋە مەدەنىيەتنىڭ ئەۋلادلار ئارا يەتكۈزۈلۈشىدىكى خىرىسلارنى مۇھاكىمە قىلىدۇ ۋە ئۇيغۇر مىراسلىرىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا ساقلاپ كېلىۋاتقان رەقەملىك ئانا تىل مەكتەپلىرى، مەدەنىيەت بايراملىرى ۋە كۆپ ۋاستىلىك ئارخىپ قاتارلىق يېڭىلىق يارىتىش خاراكتېرلىك ئاساسىي قاتلام تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

2-بۆلۈم پۇرسەتلەر، خىرىسلار ۋە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كەلگۈسى توغرىسىدا بولۇپ، دوكتور ئەركىن سىدىقنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئۇچ مۇتەخەسىس بۇ تېمىنى چۆرىدەپ مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدۇ.

كالىفورنىيە شتاتىنىڭ بېركېلېي شەھىرىدىكى لاۋرېنس بېركېلېي دۆلەتلىك تەجرىبىخانىسىنىڭ تەتقىقاتچىسى دوكتور باراتجان ئاچىنۇق ئەپەندىم «كۆرۈنمەيدىغانلارنى يورۇتۇش: دۆلەتلىك تەجرىبىخانىلارنىڭ ئەڭ ئىلغار كۈچ تەتقىقاتى ۋە كېيىنكى ئەۋلاد ئالىملار» تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

يېقىندا كارنىج مېلون كومپيۇتېر پەنلىرى مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئەلتېكىن ۋايىت ئەپەندىم «رەقەملىك كەلگۈسى: سۈنئىي ئەقىل، تېخنىكا ۋە ئۇيغۇر دىئاسپوراسى» تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

NEC Laboratories America (ئەن ئى سى لابراتۇرىيەلىرى ئامېرىكا) مېدىيا ئانالىز بۆلۈمىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مۇئاۋىن تەتقىقاتچىسى دوكتور تۇرغۇن قەشقەرى «سۈنئىي ئەقىل مودېللىرىنى قانداق ئەلالاشتۇرۇش كېرەك» دېگەن تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

ئىلغار تېخنىكا، سۈنئىي ئەقىل ۋە رەقەملىك نازارەت قىلىش تېخنىكىسى، ئۇيغۇر خەلقىگە قارشى قورال سۈپىتىدە ئىشلىتىلگەن بولسىمۇ، بىرلا ۋاقىتتا ئۇلار بىزنىڭ ئۆزىمىزنى كۆچلەندۈرۈش ئۈچۈن مىسلى كۆرۈلمىگەن قوراللار بىلەن تەمىنلەيدۇ. بۇ بۆلۈمدە مۇتەخەسسىلەر بۇ قوش رېئاللىق توغرىسىدا توختىلىدۇ. سۆزلىگۈچىلەر رەقەملىك نازارەت ۋە باستۇرۇشنىڭ خەۋپ ـ خەتىرىنى تەھلىل قىلىپ، دىققەتنى پۈرسەتلەرگە قارىتىدۇ: تارىخنى ئارخىپلاشتۇرۇش ۋە تىل ئۆگىنىش ئۈچۈن سۈنئىي ئەقىلدىن پايدىلىنىش ۋە خەلقنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىتىش ئۈچۈن رەقەملىك تەشۋىقاتنى كۈچەيتىشنىڭ ئەھمىيىتى ئۈستىدە توختىلىدۇ.

تېخنىكا ئىككى بىسلىق قىلىچ بولۇپ، ئىلغار تېخنىكىلارنى ئىگىلەش نۆۋەتتىكى رىقابەتتە ئۈتۈپ چىقىش ۋە مەۋجۇتلىقىمىزنى ساقلاش ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. رەقەملىك يېڭىلىق يارىتىشنى ئىگىلەش بولسا، دۇنياۋى تەسىرلەرنىڭ ئاچقۇچى. بۇ بۆلۈمدە مۇتەخەسسىلەر ھازىرقى زامان تېخنىكىسى ئارقىلىق ئۆزىمىزنى كۈچلەندۈرۈشنىڭ مۇھىملىقى توغرىسىدا توختىلىدۇ.

«كارخانىچىلىق ۋە يېڭىلىق يارىتىش» باش تېمىسى ئاستىدىكى 3-بۆلۈم تايانچ ئۇيغۇر جامائىتى بەرپا قىلىش توغرىسىدا بولۇپ،دوكتور ئابلىز ئابدۇقادىرنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئۈچ مۇتەخەسسىس بۇ تېمىنى چۆرىدەپ مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدۇ.

DeepStar نىڭ ئىجرائىيە مۇدىرى ۋە رەئىسى شاكىر شەمسى ئەپەندىم «يېڭىلىق يارىتىش، كارخانىچىلىق ۋە تەۋەككۈلچىلىك مەبلىغى سېلىش» تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

ئىقتىساد پەنلىرى دوكتورى، سەھىيە سىستېمىسىدا مەبلەغ باشقۇرغۇچىسى، ماسساچۇسېتس شتاتىدىكى ئاممىۋى ئىنىستىتۇتىنىڭ تەكلىپلىك پروفېسورى دوكتور قەيسەر مىجىت ئەپەندىم «ئۇچ خىل ئىگىلىك تىكلەش» تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

پروگرامما مۇدىرى، لوما لىندا تىببىي ئۇنىۋېرسىتېتى پروفېسسورى دوكتور ئەكبەر شېرىپ ئەپەندىم «كەسپىي تەربىيەت، ساغلاملىق، دانالىق ۋە ئۇنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلارغا بولغان ئىلھامى» تېمىسىدا سۆزلەيدۇ.

ئىقتىسادىي مۇستەقىللىق جامائەتنىڭ ئاساسى بولۇپ، ئۇيغۇر دىئاسپوراسىدا كارخانىچىلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش ئارقىلىق ئۆزىمىزنىڭ مالىيە ئېكولوگىيە سىستېمىسىنى قۇرۇپ چىقىپ، مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداشقا مەبلەغ سالغىلى ۋە ياشلىرىمىزغا ئۇنۇملۇك كەسىپ يوللىرىنى يارىتىپ بەرگىلى، ئەڭ مۇھىمى ئۆزىمىزنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ.

بۇ بۆلۈمدە نۆتۇق سۆزلىگۈچىلەر كارخانىچىلىق، يېڭىلىق يارىتىش، كەلگۈسى كەسىپلەرنى تاللاش قاتارلىقلار ئارقىلىق ئۆزىمىزنى كۈچلەندۈرۈش ۋە تايانچ ئۇيغۇر جامائىتى بەرپا قىلىش ئۈستىدە توختىلىدۇ.

«كېيىنكى ئەۋلادلارنى كۈچەيتىش» باش تېمىسى ئاستىدىكى 4- بۆلۈم رەھبەرلىك، كىملىك ۋە مۇڭەپپەقىيەت توغرىسىدا بولۇپ، رۇشەن ئابباس خانىمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە، ئۇچ مۇتەخەسىس بۇ تېمىنى چۆرىدەپ مۇھاكىمە ئېلىپ بارىدۇ.

لوس ئانژېلېس بىرلەشمە مەكتەپ رايونىدىكى مائارىپچى ۋە تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مۇدىرى دوكتور نۇرنىسا قۇربان خانىم «<كونا ئادەتلەرنى يوقىتىش> تىن <يېڭىچە ئۇسۇلدا ئۆگىنىش> كىچە: مائارىپنىڭ ئۇيغۇر كۆچمەنلىرى ۋە يېڭى ئەۋلادلارنىڭ كىملىكىنى يارىتىش ۋە مەدەنىيەت مىراسلىرىنى شەكىللەندۈرۈشتىكى رولى» دېگەن تېمىدا سۆزلەيدۇ.

يېقىندا كورنېل ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ھۆكۈمەت ۋە ئاممىۋى سىياسەت كەسپىنى پۈتتۈرگەن زىلالە ئەنۋەر خانقىز «ئۇيغۇر مۇنەۋۋەرلىكى ئۈچۈن يول ئېچىش: ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ <ئەينەك ئۆگىزە>نى بۇزۇپ تاشلىشى» دېگەن تېمىدا سۆزلەيدۇ.

ۋىرجىنىيە شتاتىنىڭ فېيرفاكس شەھىرىدىكى «مېھرىبان ئانىلار» ئانا تىل مەكتىپىنىڭ قۇرغۇچىسى ۋە

مۇدىرى سۈرەييە ئابلىمىت قەشقەرىي خانىم «تۇنجى ئەۋلادتىن كېيىن: ئۆز ۋەتىنىگە ئاياغ باسمىغان بالىلارنىڭ قەلبىدە ئۇيغۇر كىملىكىنى قانداق يېتىلدۈرۈش كېرەك» دېگەن تېمىدا سۆزلەيدۇ.

ئىزچىللىقنى كاپالەتلەندۈرۈش ئۈچۈن، ياشلار ئۆزلىرىنىڭ كىملىكىنى يۈك دەپ قارىماسلىقى، بەلكى كۈچ مەنبەسى دەپ قارىشى كېرەك. بۇ مۇھاكىمە يىغىنى ياشلارنى ئۇيغۇر جەمئىيىتىنى قوللاش ۋە دۇنياۋى مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان ئىشەنچ، يېتەكچىلىك تورى ۋە رەھبەرلىك ماھارىتى بىلەن تەمىنلەشكە مەركەزلەشكەنلىكى ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم.

ئۇيغۇر جەمئىيىتىنىڭ كەلگۈسى پۈتۈنلەي ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ زىممىسىدە. قانداقلا بولمىسۇن، دىئاسپورادىكى ئۇيغۇر ياشلىرىنىڭ كۆپىنچىسى مۇرەككەپ قوش كىملىكنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئەجداد مىراسلىرىنىڭ ئۈمىدىنى غەرب جەمئىيىتىدە چوڭ بولۇش رېئاللىقى بىلەن تەڭپۇڭلاشتۇرۇپ كەلمەكتە. بۇ بۆلۈمدە ئۇستازلار، ياش باشلامچىلار ۋە يېڭىلىق يارىتقۇچىلار بىر يەرگە جەم بولۇپ، كىملىك بىرىكتۈرۈش، روھىي ساغلاملىق، ئاكادېمىك مۇنەۋۋەرلىك ۋە سىياسەت، ئاكادېمىك ۋە پۇقرالىق جەمئىيىتىدە رەھبەرلىك رولىنى قانداق جارى قىلدۇرۇش توغرىسىدا مۇزاكىرە قىلىدۇ.

ئۆتكەن ئىككى ئاي ئىچىدىكى ئۇيغۇرلارغا مۇناسىۋەتلىك مۇھىم ۋەقە - ھادىسىلەر

(2026 -يىلى 5– ئاينىڭ 1 – كۈندىن 6 – ئاينىڭ 30- كۈنگىچە)

دۇنيا خەۋەرلىرىدە ئۇيغۇرلار

(2026-يىلى 5- ، 6- ئاي)

5-ئاينىڭ 17-كۈنى:

رەھىمە مامۇت خانىم يېڭى ماقالە ئېلان قىلدى

ئەنگلىيەدىكى ئۇيغۇر ئاكتىۋىست رەھىمە مامۇت خانىم يېقىندا «تىرامپ بىر چاغلاردا ئۇيغۇرلارنى قوللىغان ئىدى، ئەمدىلىكتە ئۇلارنى تاشلاپ قويدى» ماۋزۇلۇق بىر ماقالە ئېلان قىلىپ، دونالد تىرامپنىڭ خىتاي زىيارىتى مەزگىلىدە ئۇيغۇر ئىرقىي قىرغىنچىلىقى ھەققىدە سۆكۈت قىلغانلىقىنى قاتتىق تەنقىد قىلدى ۋە خەلقئارا جەمئىيەتنى ئەمەلىي ھەرىكەتكە ئۆتۈشكە چاقىردى.

رەھىمە مامۇت خانىم يازغان بۇ ماقالىدە بايان قىلىنىشىچە، 2021-يىلى تىرامپ ھۆكۈمىتى ئۇيغۇرلارغا قىلىنىۋاتقان زۇلۇمنى «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دەپ رەسمىي ئېتىراپ قىلغان بولسىمۇ، يېقىنقى خىتاي زىيارىتىدە بۇ مەسىلىنى تىلغا ئالماسلىقى ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرىنى قاتتىق ئۈمىدسىزلەندۈرگەن. ماقالىدە بۇ خىل سۈكۈتنىڭ «ئىقتىسادىي ۋە ئىستراتېگىيەلىك مەنپەئەتلەرنىڭ مىليونلىغان كىشىلەرنىڭ ئازاب-ئوقۇبەتلىرىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكى» نى بىلدۈرىدىغانلىقى تەكىتلەنگەن.

ماقالىدە يەنە يېقىندا «دېر شپىگىل» (Der Spiegel) ژۇرنىلىدا ئاشكارىلانغان سابىق خىتاي ساقچىسىنىڭ گۇۋاھلىق سۆزلىرى نەقىل كەلتۈرۈلگەن. مەزكۇر ساقچى ئۇيغۇرلارغا يۈرگۈزۈلۈۋاتقان تەن جازاسى، جىنسىي زوراۋانلىق، شۇنداقلا دىنىي ۋە مىللىي مەدەنىيەتنى يوقىتىش قىلمىشلىرىنى ئىسپاتلاپ بەرگەن. رەھىمە خانىم ماقالىسىدە نۆۋەتتە ئۇيغۇر دىيارىدىكى باستۇرۇشنىڭ يۈزەكى جەھەتتىن شەكىل ئۆزگەرتىپ، كۈندىلىك تۇرمۇش، نازارەت سىستېمىسى ۋە جەمئىيەتكە تېخىمۇ چوڭقۇر سىڭىپ كىرگەنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

ئۇ ئۆزىنىڭ توققۇز يىلدىن بۇيان ئائىلىسى بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلگەنلىكى، ئۇرۇق-تۇغقانلىرىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرلىرىنىمۇ باشقىلاردىن ئاڭلاۋاتقانلىقىدەك شەخسىي كەچۈرمىشلىرى ئارقىلىق، ئۇيغۇرلار دۇچ كېلىۋاتقان رېئال تراگېدىيەنىڭ پەقەتلا تۆتقۇن قىلىنىش ئەمەس، بەلكى بىر مىللەتنىڭ ئاستا-ئاستا يوقىتىلىشى ئىكەنلىكىنى يورۇتۇپ بەرگەن.

ماقالىنىڭ ئاخىرىدا، رەھىمە ماموت خانىم دۇنيانىڭ دىققىتى ئۇكرائىنا، غەززە ۋە ئىران قاتارلىق باشقا كىرىزىسلارغا بۇرۇلۇپ كەتكەن پەيتتە، خەلقئارا جەمئىيەتنىڭ ئۇيغۇر قىرغىنچىلىقىنى پەقەت «ئېتىراپ قىلىش» بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، جىددىي ۋە ئەمەلىي ھەرىكەت قوللىنىشى كېرەكلىكىنى، چۈنكى سۈكۈت قىلىشنىڭ ئاخىرى بېرىپ زۇلۇمنى قوبۇل قىلغانلىق بىلەن باراۋەر بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرغان.

https://www.independent.co.uk/voices/uyghur-repression-testimony-xinjiang-china-human-rights-silence-b2970814.html

6-ئاينىڭ 11-كۈنى:

تايلاندتا ئىككى ئۇيغۇر ئادالەتسىز سوتلىنىپ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى

خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق فېدېراتسىيەسىنىڭ (FIDH) 2026-يىلى 11-ئىيۇندىكى خەۋىرىگە كۆرە، تايلاندنىڭ باڭكوك جەنۇبىي جىنايى ئىشلار سوت مەھكىمىسى 11 يىلدىن بۇيان تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان بىلال مۇھەممەد ۋە يۈسۈپ مىرئەلى قاتارلىق ئىككى ئۇيغۇرنى ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان. سوت مەھكىمىسى ئۇلارنى 2015-يىلى ئاۋغۇستتا باڭكوكتىكى ئېراۋان ئىبادەتخانىسىدا يۈز بەرگەن، 20 ئادەم ئۆلۈپ، 120 دىن ئارتۇق ئادەم يارىلانغان پارتلىتىش ۋەقەسىنى پەيدا قىلغان دەپ ئەيىبلىگەن.

سوت مەھكىمىسى جاۋابكارلارنىڭ سوراق جەريانىدا تايلاند ساقچىلىرى تەرىپىدىن قىيىن-قىستاققا ئېلىنغانلىقى ھەققىدىكى ئەرزىنى «ئىسپاتى يېتەرسىز» دەپ رەت قىلغان. ھەر ئىككى ئۇيغۇر ئۆزلىرىنىڭ گۇناھسىز ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ، بۇ ھۆكۈم ئۇستىدىن ئەرز قىلىدىغانلىقىنى ئېيتقان.

خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق فېدېراتسىيەسىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى تېپېپي ئونو بۇ ھۆكۈمنى ئەيىبلەپ، بۇ ئىككى ئۇيغۇرنىڭ سوتلىنىش جەريانىدا ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقى، قىيىن-قىستاققا ئۇچرىماسلىق ھوقۇقى ۋە مۇۋاپىق ۋاقىت ئىچىدە سوتلىنىش ھوقۇقى قاتارلىق نۇرغۇنلىغان ئاساسىي ھوقۇقلىرىنىڭ

ئېغىر دەرىجىدە دەپسەندە قىلىنغانلىقىنى، شۇڭا بۇ ھۆكۈمنىڭ بىكار قىلىنىشى كېرەكلىكىنى تەكىتلىدى.

مەلۇم بولۇشىچە، بۇ ئىككى ئۇيغۇر 2015-يىلى ئاۋغۇستتا تۇتقۇن قىلىنغاندىن تارتىپ، ئاساسەن ھەربىي بازىلاردا تۇتۇپ تۇرۇلغان بولۇپ، سوت جەريانى ئىنتايىن ئاستا ئېلىپ بېرىلغان. «ب د ت»نىڭ ئاساسسىز تۇتۇپ تۇرۇش مەسىلىلىرى خىزمەت گۇرۇپپىسى (WGAD) 2025-يىلى بۇ ئىككى ئۇيغۇرنىڭ تۇتۇپ تۇرۇلۇشىنى «خالىغانچە تۇتۇپ تۇرۇش» دەپ بېكىتىپ، تايلاند ھۆكۈمىتىنى ئۇلارنى دەرھال قويۇپ بېرىشكە ۋە تۆلەم بېرىشكە چاقىرغان ئىدى.

خەلقئارا كىشىلىك ھوقۇق فېدېراتسىيەسى تايلاند ھۆكۈمىتىنى ئۆلۈم جازاسىنى بىكار قىلىشقا ۋە بۇ ئىككى ئۇيغۇرنىڭ دېلوسىنى ئادىل بىر تەرەپ قىلىشقا قايتا چاقىرىق قىلغان. نۆۋەتتە، تايلاندتا 460 مەھبۇس ئۆلۈم جازاسىنى كۈتۈپ ياتماقتا.

https://www.fidh.org/en/region/asia/thailand/thailand-two-uyghurs-sentenced-to-death-after-flawed-trial

بۇ ھەقتە «قوغدىغۇچى گېزىتى»نىڭ خەۋىرىدە مۇنداق دېيىلگەن:

تايلاند سوت مەھكىمىسى 2015-يىلى باشكوك مەركىزىدە يۈز بېرىپ 20 ئادەمنىڭ ئۆلۈشىنى ۋە 120 ئادەمنىڭ يارىلىنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان پارتلىتىش ۋەقەسىگە چېتىشلىق دەپ قارالغان ئىككى ئۇيغۇرغا ئۆلۈم جازاسى بەردى.

مەزكۇر پارتلىتىش سايامەتچىلەر كۆپ كېلىدىغان ئېراۋان ئىبادەتخانىسىدا يۈز بەرگەن بولۇپ، قازا قىلغانلار ئارىسىدا خىتاي ۋە خوشكوگۇلۇق سايامەتچىلەرمۇ بار ئىدى. سوت مەھكىمىسى جاۋابكارلارنى «قەستەن ئادەم ئۆلتۈرۈش»نى ئۆز ئىچىگە ئالغان كۆپ خىل جىنايەت بىلەن ئەيىبلەپ، ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلغان.

ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان بىلال مۇھەممەد ۋە يۈسۈپ مىرئەلى ئۆزلىرىگە ئارتىلغان بارلىق ئەيىبلەشلەرنى رەت قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئادۋوكاتلىرى بىر ئاي ئىچىدە يۇقىرى سوتقا ئەرز قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

بۇ دېلو تەرجىمان تېپىش قىيىنچىلىقى ۋە يۈزلەرچە گۇۋاھچىدىن ئىسپات توپلاش سەۋەبلىك 10

يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتا ئاندىن سوت باسقۇچىغا يەتكەن. گەرچە ھېچقانداق تەشكىلات بۇ پارتلىتىشنىڭ جاۋابكارلىقىنى ئۈستىگە ئالمىغان بولسىمۇ، خەۋپسىزلىك مۇتەخەسسىسلىرى بۇ ۋەقەنى ئۇنىڭدىن بىر ئاي بۇرۇن تايلاند ھۆكۈمىتىنىڭ 100 دىن ئارتۇق ئۇيغۇرنى خىتايغا مەجبۇرىي قايتۇرۇپ بەرگەنلىكىگە قىلىنغان قايتۇرما ھۇجۇم بولۇشى مۇمكىن دەپ پەرەز قىلغان.

خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى پەيشەنبە كۈنى تايلاند سوتىنىڭ بۇ ھۆكۈمنى قوللايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. مەلۇم بولۇشىچە، تايلاند ھۆكۈمىتى ئۆتكەن يىلى ب د ت ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرىنىڭ ئاگاھلاندۇرۇشلىرىغا پىسەنت قىلماي، يەنە 40 نەپەر ئۇيغۇرنى خىتايغا قايتۇرۇپ بەرگەن ئىدى.

https://www.theguardian.com/world/2026/jun/11/thai-court-sentences-uyghur-men-to-death-2015-bangkok-bombing

6-ئاينىڭ 11-كۈنى:

خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى نازارەت سىستېمىسى ئافغانىستانغا ئېكسپورت قىلىنماقتا

«fairobserver» تورىنىڭ 11-ئىيۇندىكى بىر خەۋىرىگە قارىغاندا، خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستاندا يولغا قويغان مىسلى كۆرۈلمىگەن رەقەملىك ۋە يۈقىرى تېخنىكىلىق نازارەت سىستېمىسىنى ئەمدىلىكتە ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلىشقا باشلىغان.

ئانالىزچىلارنىڭ كۆرسىتىشىچە، خىتاي «تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش» باھانىسى بىلەن شەرقىي تۈركىستانىنى پۈتۈنلەي ساقچى دۆلىتىگە ئايلاندۇرغان بولۇپ، مىليونلىغان ئۇيغۇرلارنى لاگېرلارغا قاماش، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش ۋە نوپۇس قۇرۇلمىسىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق ئىرقىي قىرغىنچىلىق يۈرگۈزمەكتە. نۆۋەتتە، بۇ خىل مۇستەبىتلەرچە كونترول قىلىش ئەندىزىسى خىتاي چېگراسىدىن ھالقىپ، خەلقئارالىق سودا ۋە دىپلوماتىيە ۋاستىسىگە ئايلانماقتا.

ئامېرىكا قوشۇنلىرى ئافغانىستاندىن چېكىنگەندىن كېيىن، خىتاي تالىبانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى ئىقتىسادىي ياردەم ۋە تېخنىكا بىلەن تەمىنلەشكە ۋەدە بەرگەن. بەزى مەنبەلەرگە قارىغاندا، خىتاينىڭ «خۇاۋېي» شىركىتى تالىبانلار بىلەن ئافغانىستاندا ئىلغار نازارەت سىستېمىسى قۇرۇش ھەققىدە سۆھبەتلەشكەن. خىتاي بۇنىڭ بەدىلىگە تالىبانلاردىن

ئافغانىستاندىكى ئۇيغۇرلارنى قاتتىق نازارەت قىلىشنى ۋە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى چەكلەشنى تەلەپ قىلغان.

غەرب دۆلەتلىرى خىتاينىڭ قىلمىشلىرىنى «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» دەپ بېكىتىپ، جازا يۈرگۈزۈۋاتقان بولسىمۇ، پاكىستان ۋە سەئۇدى ئەرەبىستانىغا ئوخشاش دۆلەتلەر ئىقتىسادىي مەنپەئەت سەۋەبلىك سۈكۈت قىلماقتا. ئىران قاتارلىق دۆلەتلەر بولسا خىتاينىڭ باستۇرۇشىنى ئوچۇق-ئاشكارا قوللىماقتا. مۇتەخەسسىسلەر خىتاينىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى رەقەملىك مۇستەبىتلىك ئەندىزىسىنىڭ دۇنياۋى كىشىلىك ھوقۇق ۋە ئەركىنلىككە ئېغىر تەھدىت ئېلىپ كېلىدىغانلىقىنى ئاگاھلاندۇرماقتا.

https://www.fairobserver.com/world-news/middle-east-news/beijings-uyghur-surveillance-model-is-being-exported-to-afghanistan/

6-ئاينىڭ 30-كۈنى:

«خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ كونترولۇق قوراللىرى: ئىدىئولوگىيەلىك ئەسەبىيلىك، ئۇيغۇرلارنى باستۇرۇش ۋە دۆلەت ھالقىغان تېرور»

ھىندىستان قۇرۇقلۇق ئارمىيەسى ئۇرۇش ئىستراتېگىيەسى تەتقىقات مەركىزىنىڭ تەتقىقاتچىسى ئاشۇ مان (Ashu Mann) يېقىندا ئېلان قىلغان بىر ماقالىسىدە، خىتاي كومپارتىيەسىنىڭ ئىدىئولوگىيەلىك كونترولۇقنى ساقلاش ئۈچۈن ئۇيغۇرلارغا قاراتقان ئىرقىي قىرغىنچىلىقى ۋە دۆلەت ھالقىغان تېرور سىياسەتلىرىنى پاش قىلدى.

خەۋەردە كۆرسىتىلىشىچە، خىتاي ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستاندا مىليونلىغان ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي مىللەتلەرنى لاگېرلارغا قاماش، مەجبۇرىي ئەمگەككە سېلىش، ئاياللارنى مەجبۇرىي تۇغماس قىلىش ۋە ئائىلىلەرنى پارچىلاش قاتارلىق ۋاستىلەر ئارقىلىق ئۇلارنىڭ تىلى، دىنى ۋە مەدەنىيىتىنى يوقىتىشقا ئۇرۇنماقتا. گەرچە بېيجىڭ دائىرىلىرى بۇنى «تېرورلۇققا قارشى تۇرۇش» دەپ ئاقلىسىمۇ، غەرب دۆلەتلىرى ۋە كىشىلىك ھوقۇق تەشكىلاتلىرى بۇنى ئېنىق ھالدا «ئىرقىي قىرغىنچىلىق» ۋە «ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەت» دەپ بېكىتمەكتە.

بۇنىڭدىن سىرت، خىتاينىڭ زۇلۇمى چېگرا ھالقىپ، چەت ئەلدىكى ئۇيغۇرلارغىمۇ يەتمەكتە. ماقالىدە تەكىتلىنىشىچە، خىتاي چەت ئەلدىكى ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرىگە تور ھۇجۇمى قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ

ۋەتەندىكى ئائىلە-تاۋابىئاتلىرىنى گۆرۈگە ئېلىپ، تەھدىت سېلىش ئارقىلىق ئۇلارنى سۈكۈت قىلىشقا مەجبۇرلىماقتا. مەسىلەن، 2025-يىلى فېۋرالدا 40 نەپەر ئۇيغۇرنىڭ ئۇچىنچى بىر دۆلەتتىن خىتايغا قايتۇرۇلۇپ بېرىلىشى، خىتاينىڭ دۆلەت ھالقىغان باستۇرۇشتىكى ئاساسلىق جىنايەتچى ئىكەنلىكىنى يەنە بىر قېتىم ئىسپاتلىغان.

ئاپتورنىڭ خۇلاسىلىشىچە، خىتاي كومپارتىيەسى قۇرۇلغان كۈندىن باشلاپلا قورقۇتۇش ۋە تازىلاشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق باشقۇرۇش قورالى قىلىپ كەلگەن بولۇپ، ھەر قانداق ئوخشىمايدىغان ئىدىيەنى ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تەھدىت دەپ قارايدۇ ۋە ئۇنى تۈپتىن يوقىتىشقا ئۇرۇنىدۇ.

https://www.eurasiareview.com/30062026-ideological-extremism-uyghur-repression-and-transnational-terror-the-ccps-tools-of-total-control-oped/

ئۆ. ئالماس تەييارلىدى

ئۇيغۇرلار
The Uyghurs
ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ۋە مەۋجۇدىيىتىنىڭ ژۇرنىلى
The Magazine of the Uyghur Culture and Survival